

KOPÁTSY SÁNDOR

AZ ELFELEJTETT FALU

SZERKESZTETTE:
MATOLCSY GYÖRGY
SEBESTYÉN TIBOR

1996 JANUÁR

TARTALOM

BEVEZETŐ

I.

AZ AGRÁRPOLITIKA TÖRTÉNELMI TANULSÁGAI

Hogyan állunk ma?

Agrárpolitikai változások a rendszerváltás óta

Mezőgazdasági dotációk leépítése a rendszerváltás után

A kárpótlás kára

A háború előtti falvak jellemzői

A faluellenes politika gyökerei 1948 után

Ötven év dióhéjban

Kiszámíthatatlan a történelem, a kollektivizálás

A szocialista múlt újraértékelése

A török és a szovjet megszállás történelmi párhuzamai

Történelmi párhuzam a másodgazdaságon alapuló németalföldi polgárosodással

Kiktől tanuljunk és kiktől ne

Miért támogassuk a mezőgazdaságot?

II.

AZ AGRÁRREFORM LEHETŐSÉGEI

Merre induljunk?

Tulajdonos vagy vállalkozó

Ki a jó tulajdonos?

Hatékonyság vagy foglalkoztatás

A kisegítő mezőgazdaság

Miért sürgető az agrárreform?

A hazai agrárreform 10 évvel korábbi lehetőségei

Milyen agrárreformot?

A farmergazdaságé a jövő

Mennyi farmerre lesz szükség?

UTÓSZÓ AZ OLVASÓHOZ ARRÓL,
HOGY A PARASZTOK EZT MINDIG TUDTÁK...

BEVEZETŐ

Nagykorú életem a népi írók táborának lelkes tagjaként kezdtem Így lettem parasztpárti. Ez a szép és az idő múltával egyre szebb múlt íratta meg velem ezt a kis könyvet is, amit már nem mint lelkes fiatal, hanem mint öreg tudós írtam. Abban a meggyőződésben ajánlom a mezőgazdaságot és még inkább a falvak világát, népét szerető, sorsukért aggódó olvasóknak, hogy **meg vagyok győződve: a magyar nép szándékai ellen nem folyhat sokáig a jelenlegi gazdaságpolitika, hiszen demokrácia van.**

A könyvet **Kovács Imre** emlékének ajánlom mivel számomra ő testesítette meg azt a szellemet, ami a könyv megírása során vezérelt, ami mai politikai életünk legnagyobb hiányossága: a politikai progresszió és a nemzeti elkötelezettség együttes képviselője. Vele most lesz 49 éve, hogy utoljára találkoztam, hívtam, elmehettem volna velük a szabad és gazdag Nyugatra, de úgy érzem, én döntöttem jobban, hogy itthon szolgáltam azt az ügyet, amiben ő volt a példaképem.

Irigyeltam tőle azt a biztonságot, amellyel minden hazai társadalmi rétegben otthonosan mozgott, mindenütt befogadták. Az ellenállásban résztvevő főpapok és az arisztokraták társaságában éppen úgy egyenrangúnak, maguk közé illőnek érezték, mint az öreg szegényparasztok és kubikusok maguk között. Nem ismertem embert, aki egy ország minden zugában annyira otthon tudott lenni, mint ő.

Irigyeltam a hatalommal szembeni fölényét és éles kritikáját akkor is, amikor már ő is többé-kevésbé a politikai hatalom birtokosai közé számított. Ő egy percre sem volt kormánypárti. Nála tudatosult számomra a leginkább, hogy a miniszterek is csak percemberkéek. A tartós tekintélyeket nem a bársonyszékekben ülők között kell keresni.

Irigyeltam, ahogy a nők között mozgott, ahogyan a nőket képes volt megnyerni. Ő mondta nekem, hogy az a jó szónok, akinek először a nők tapsolnak, mert azoknak jobbak az érzelmekkel, az igazsággal szembeni ösztöneik. Ő volt a népiek között a leginkább urbánus úgy, hogy a leginkább népi tudott maradni. Ma ez az Ady és Bartók által a világ szellemi élvonalába emelt politikai téren progresszív népiség hiányzik. Őket nem ismerhettem, számomra Kovács Imre volt a személyesen megélt példakép.

Ezért ajánlom emlékének ezt a kis könyvet, abban a reményben, hogy nem tartaná sem rossznak, sem időszerűtlennek.

* * *

Ez az írás három tanulmány végső összegzése. Az elsőt a 80-as évek közepén a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa, a másodikat a Földművelési Minisztérium számára a PHARE megrendelésére írtam, a harmadikat csak saját buzgalomból Pénzesgyőrött, a behavazott Bakonyban a karácsonyi ünnepek alatt.

Örömmel állapíthattam meg, hogy az előző két anyag nem avult el, csak az újabb tapasztalatokkal kellett kiegészíteni, és jobban az azóta bekövetkezett hibákra helyezni a hangsúlyt. Ugyanakkor szomorúan állapíthattam meg, hogy mennyivel előbbre lennének, ha a magyar agrárpolitika illetékesei tíz évvel ezelőtt belátták volna, hogy lépniük kell, hogy nekik kellett volna megtenni a rendszerváltást előkészítő első lépéseket, vagy ha hét évvel ezelőtt az első szabadon választott kormány felismerte volna, hogy a rendszerváltásnak nem szétverni, hanem átalakítani kellett volna az örökölt mezőgazdasági viszonyokat.

A 80-as évek közepén a TOT-nak kellett volna az átalakulás élére állnia azzal, hogy a termelőszövetkezeteket felkészíti az akkor még látható változásokra, azzal, hogy azok sorsát szorosabban a községekhez, a közigazgatási egységhez köti, ezzel jobban tudatosítva a falu és a mezőgazdaság sorsközösségét. Sajnos ennek éppen a több község határát egyesítő mamutüzemek vezetői álltak leginkább ellen, akik nem akartak keveset sem engedni a hatalmukból. Nem ismerték fel, hogy az agrárreform késleltetésével végső soron sokkal többet fognak veszteni.

A mezőgazdaság sorsa akkor kezdett mostohára fordulni, amikor az agrárszakma nem a reformok gyorsítását, hanem az akkor még előnyös helyzetük megvédését tartotta elsődlegesnek. Ezzel az óvatos, a reformokat nem segítő, hanem késleltetni akaró politikával szűnt meg az a folyamat, amelyben negyven éven keresztül mindig az agrárágazat volt a magyar politikai és gazdasági reformok élén.

Azt majd csak az utókor fogja megállapítani, hogy a volt szocialista országok rendszerváltása mennyi hibával és nehézséggel járt annak következtében, hogy a reformok élén a pénzügyes, nem a mezőgazdasági szakma járt, hogy a közép- és kelet-európai politikai hatalom a pénzügyi erők monopóliuma lett, hogy korlátlan uralomra került a mindig és mindenütt agrárellenes liberális politika, és a mezőgazdasági, szélesebb értelemben a falusi, a népi érdekek háttérbe szorultak. Ezen a hibán az sem korrigált, amikor az első szabad választásokon a közvélemény a közép-jobb nemzeti pártokat hozta hatalomra. Ezek ugyan szívügyüknek tekintették a mezőgazdaságot, a falvak népének sorsát, de...

Az agrárpolitikájukban sem előre, hanem visszafelé forgatták a történelem kerekét, amikor nem a modernizálás irányában előre, hanem az idejétmúlt kisparaszti múltba akartak visszamenni annak érdekében, hogy politikailag megerősödhesse. Sokkal jobban bíztak konzervatív politikai szövetségesükben, az elmaradt kisparasztozokban, mint a jövő modern farmereiben. Az örökölt szocialista mezőgazdaságot, azon belül különösen annak az örökölt értelmiségét, azaz a modernizáláshoz nélkülözhetetlen szakembereket politikai ellenségüknek tekintették. **Nem vették tudomásul, hogy az általuk betegesen gyűlölt szocialista múltból örökölt mezőgazdaság sokkal könnyebben, gyorsabban és fájdalommentesen korszerűsíthető lett volna, mint a régi sebek felszaggatása, a kollektivizálás okozta anyagi sérelmek ígért, de nem teljesíthető korrigálási kísérlete.**

E könyvet azért is tartom magaménak, mivel nem mások megrendelésére, hanem saját lelkiismeretem parancsára írtam.

Külön kell köszönetet mondani azoknak, akik a könyv gyors megjelenésében a legtöbb segítséget adták. Feleségemnek, aki a karácsonyi ünnepek alatt első olvasója volt, és megjelenítésére biztatott. Matolcsy Györgynek és Sebestyén Tibornak, akik a spontán megírt fejezeteket rendszerbe szedték, és a két asszonynak, akik a technikai munkát lelkesen és gyorsan elvégezték.

I.

AZ AGRÁRPOLITIKA TÖRTÉNELMI TANULSÁGAI

Hogyan állunk ma?

A szocialista agrárpolitika ugyan alapvetően utat tévesztett, de a hibás úton viszonylag eredményes mezőgazdaságot hagyott maga után. Ezt kellett volna a rendszerváltozás során átalakítani, a nemzetközi versenyben helytállóvá tenni a **döntően családi farmergazdaságokon alapuló, de a többi forma számára is helyet hagyó, korszerű agrárstruktúrává.** A helyes cél az lett volna, ha egy évtizeden belül elérjük, hogy a mezőgazdasági terület mintegy 80 százalékan korszerűen felszerelt és megfelelő üzemnagyságú farmergazdaság adja az árutermelés döntő többségét, mintegy 10 százalékot ne haladja meg a bér munkásokkal dolgozó nagyüzemek, elsősorban állami gazdaságok területi aránya, és mintegy 10 százalékan a lakosság mintegy harmada, a falusi lakosság nagyobbik fele, folytathasson kisegítő gazdaságot.

Ezzel szemben a rendszerváltás után a Parlament és a Kormányzat olyan agrárpolitikát folytatott, amely egyrészt a régi struktúra gyors politikai (és anyagi) szétverését, másrészt a kollektivizálást megelőző viszonyok visszaállítását célozta meg. Az átalakítás siettetése végeredményben lassítást okozott. A túlságosan elaprózott birtokstruktúra visszaállítási kísérlet pedig az egészséges üzemstruktúrával éppen az ellenkező irányú elmozdulást jelentett. Ez nem az előre-, hanem a hátravonulást jelentette. Még hozzá rossz irányba. **Ennek következtében a magyar mezőgazdaság ma jó tíz évvel hátrább van a modernizációtól, mint amilyen távol a rendszerváltás idején volt.**

A korábbi nagyüzemek tönkretételét a dotációk drasztikus és előkészítetlen csökkentése, valamint a kárpótlás beindítása jelentette. A spontán privatizáció azzal vett lendületet, hogy **a mezőgazdasági nagyüzemek magánvállalkozási alapon is jövedelmező profiljai és melléküzemágai önállósultak.** Ezzel nemcsak a vállalkozási alapon jövedelmezően működtethető felszerelések jelentős hányada került magántulajdonba (ami jó dolog), de a leginkább vállalkozó szellemű szakemberek is otthagyták a szövetkezeti nagyüzemeket, miközben nem tudtak tőkeerős közép-vállalkozásokat megalapozni. **Ez a spontán privatizációs folyamat csak felerősítette azt a csapást, amelyet a dotációk leépítése jelentett.**

A kárpótlási folyamat még távolabb vitte a mezőgazdaság modernizációjának megvalósítását. Kezdeményezői részben politikai célt láttak benne. A szövetkezetek elleni erők erősítését akarták elérni, a régi gyengítését még akkor is, ha azzal hátráltatják az új erősítését. **A kárpótlási rendszer mögött az a szándék állt, hogy az erős szocialista nagyüzemek gyors szétverése akkor is üdvös, ha a helyükbe az idejétmúlt, felszereléssel nem rendelkező törpegazdaságok lépnek.**

A kárpótlási jegyek jelentős hányadáért azonban nem földet, hanem lakást és részvényt vásároltak, illetve felhasználásával még máig is várnak. **A földvásárlásra felhasznált kárpótlási jegyek tulajdonosai többségükben egyrészt öregek, akiket a múlt romantikája fűt, másrészt olyanok, akik maguk ugyan nem kívánnak gazdálkodni, hanem a tulajdonukba került földek többségét alacsony bérleti díjak ellenében a nagyüzemekre bízzák.**

Az illetékesek is hallgatnak arról, hogy a kárpótlás csak azért járt ennyi föld megvásárlásával, mert egyrészt a föld ára nevetségesen alacsony volt, másrészt az értékük 90 százalékát elvesztett kárpótlási jegyekért nem lehetett mást, mindenekelőtt jó részvényeket vásárolni.

A mezőgazdaságra mért csapásokat tetézte **a keleti piacok erőltetetten gyors összeomlasztása**. (Az összeomlasztása kifejezést szándékosan használok, mert volt ugyan összeomlás is, de a tény az, hogy az Antall-kormány nem mérsékelni, hanem lelkesen gyorsítani akarta a keleti piacaink felszámolását.) Pedig nem kell valakinek történésznak lennie ahhoz, hogy megjósolja azt, hogy a magyar mezőgazdaságot az Európai Unió igyekezni fog korlátozni, sőt tönkretenni, és a keleti piacok pedig nem örökre zsugorodtak össze. Azaz **a magyar agrárexportnak a távlati lehetőségei nem nyugatra, hanem keletre vannak**. A kormányzat által követett politika akkor is a keleti gazdasági kapcsolatok gyors felszámolását erőltette, amikor másutt nem kínálóztak értékesítési lehetőségek. Meg sem próbáltak élni azzal a lehetőséggel, hogy az összeomló kelet-európai gazdaságokban fellépő hiányhelyzetekben élelmiszerért nyersanyagokat szerezzenek be (az ilyen lehetőségeket mi sem bizonyítja jobban, hogy sok vállalkozó szerzett azóta vagyont magának a keleti piacokon).

A dotációk drasztikus (és gyors) lefaragása, az agrártermékekre éhes piacok összeomlása és a kárpótlási rendszer bevezetése eredményeként a föld ára a piacgazdaságok történetében is példátlanul alacsony szintre zuhant. A földjáradék, ami minden mezőgazdasági fejlődés alapja volna, megszűnt (illetve negatívvá vált). Ennek következtében a föld tulajdonosa számára még a munkaráfordítások is csak részben térülnek meg.

A rendszerváltás óta nálunk is olyan gazdaságpolitika uralkodik, amely csak az elsődleges, az azonnal jelentkező pénzügyi hatásokat veszi figyelembe. Sajnos előre látható, hogy **milyen jövő várható nálunk, ha a falvakban ilyen katasztrofálisan nagy marad a munkanélküliség**, ha továbbra is ilyen ütemben épül le és avul el a mezőgazdasági nagyüzemek technikai felszereltsége. Így a farmergazdaságokban még a beruházott tőke sem térül meg, nemhogy fejlesztési, befektetési források jelentkeznének.

A közvélemény a mezőgazdaság és a falvaink tragikus jövőjével tisztában van. A rendszerváltás utáni kormányaink mégis antiszociális, neoliberális gazdaságpolitikát folytatnak. **Csak azt nézik, mit tudnak rövid távon megtakarítani. Azzal nem foglalkoznak, hogy mi lesz a monetáris politika távlati kihatása.** Pedig elég volna, ha az elmúlt hét év tapasztalatait elemeznék. Sajnos, nem figyelnek másra, csak a mindenkori jelen pénzügyi mérlegeire. Nem elemzik az elmúlt pár év tapasztalatait, a nyugati tanácsokra hallgatva **egyre messzebb mennek az antiszociális politikában**. A magyar mezőgazdaság jelenlegi helyzete éles ellentétben áll a század jó nemzetközi tapasztalataival. Mi a szuverenitásunk visszanyerése után nem növeltük a mezőgazdaság támogatását, hanem drasztikus módon felszámoltuk azt.

Jelenleg abszolút szocialista többség van ugyan a törvényhozásban és a kormányt a magát szociáldemokratának mondott párt vezeti, mégis **ellenkező irányba megyünk, mint a nyugati szociáldemokraták**. Érdemes volna arra felfigyelni, hogy **az MSZP választási győzelme óta alig tart kapcsolatot a nyugati szociáldemokratákkal**. Ha nyugati véleményeket idéz a kormányzat, akkor azok vagy az ott már megbukott liberális politikai pártok szaksajtójának, vagy a középjobb pártok vezetőinek a gazdaságpolitikánkról alkotott nézeteit tükrözik.

Ez a természetellenes politikai orientáció különösen hibás az agrárpolitikában. **A nyugat-európai liberális gazdasági vezető köröknek és a hatalmon lévő középjobb pártoknak érdeke, hogy a mezőgazdaságunk tönkremenjen, hogy az esetleges csatlakozásunk esetén ne legyünk erős versenytársak a számukra.** Minderre még rátesz a hivatalos politikánk is,

amely nem lát fontosabb feladatot annál, hogy mielőbb tagjai lehessünk az Európai Uniónak. Ennek pedig egyik feltétele, hogy minél jobban sikerüljön tönkretenni a mezőgazdaságunkat.

Az iparunk már úgyis versenyképtelen, attól a tagságunk esetén sem kell félniük. Annál jobban félnek (elsősorban a mediterrán országok) a magyar mezőgazdaság kiváló természeti adottságaitól és viszonylag sikeres szocialista múltjától. A mi szocialista pártunk nem a nyugat-európai szociáldemokrácia útját követi, hanem a nálunk sokszorta gazdagabbak és versenyképesebbek elvárásait. Mindenekelőtt az angolszász liberalizmusét.

A magyar mezőgazdaságot az a rövidlátó liberális, monetáris politika vitte a jelenlegi válságába, amelyik képtelen volt számolni azzal, mit jelent a társadalom egésze számára a falusi jólét és stabilitás. Csak azt látták, hogy a mezőgazdaságnak adott költségvetési támogatással kell takarékoskodni. Nem vették számításba, hogy milyen politikai és gazdasági költségekkel fog járni, ha a falvak elszegényednek. **Nem számoltak azzal, hogy a virágzó mezőgazdaság mennyi költségvetési kiadástól mentesíti a kormányzatot, mennyi társadalmi stabilitást és biztonságérzetet teremt.**

Kevés szó esik arról, hogy a mi állami gazdaságainknak és termelőszövetkezeteinknek nemcsak mezőgazdasági profiljuk van. Jól jellemzi ezt a tényt az is, hogy **a termelőszövetkezetek kibocsátásának értékéből csak 18 százalékot tett ki a mezőgazdaság.** Ezzel szemben az ipar jó 50 százalékot. Az építőipar, a szállítás és a kereskedelem összesen meghaladta a mezőgazdaság részesedését. A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben az ipar, az építőipar és a kereskedelem számára a rendszerváltást megelőző években kedvezőbb pénzügyi és bérszabályozási feltételeket biztosítottak, mint az állami szektorban. Ezért aztán a termelőszövetkezetek egyre jobban elvesztették eredeti mezőgazdasági profiljukat, nem a mezőgazdaságból éltek.

Bizony, a mai termelőszövetkezetek hosszú utat tettek meg a kezdeti sztálinista modelltől, amikor még a gépek sem lehettek a tulajdonukban, amikor még termelési terveiket is a gépállomásokon keresztül hajtották végre. Ez a változás azt is jelentette, hogy a termelőszövetkezeti tagság életkörülményei is alapvetően megváltoztak. A kiszélesedett ipari profil azt eredményezte, hogy a tagság jelentős része különböző szakmákat tanulhatott ki, és ennek következtében ma a falusi lakosság szakmai összetétele nagyon hasonló a városokéhoz.

Ennél is nagyobb a tagság életszínvonalában bekövetkezett változás. A sztálini kolhoz egyik feladata az volt, hogy a falusi lakosság életszínvonalát, azaz a fogyasztását minimális szintre lehessen leszorítani. Ez a kiindulási helyzet az évtizedek során úgy változott meg, hogy ma a falusi életforma relatíve jobb életszínvonalat biztosít, mint a nagyvárosi. **Ma nincs a világon még egy ország, ahol a falusi életforma ilyen magas relatív életszínvonalat biztosítson a városival szemben.** Igaz, ezért többet is dolgoznak, de ehhez is nekik van több lehetőségük. Az agrárreformnak azzal is számolnia kell, hogy ezt a relatív életszínvonalat nem lehet a piaci gazdaság és a politikai demokrácia körülményei között fenntartani.

Agrárpolitikai változások a rendszerváltás óta

Az agrárpolitikusok következetesen azt hangsúlyozzák, hogy milyen jelentős változások álltak be az agrárpolitikánkban annak következtében, hogy választások eredményeként változott a kormány politikai vonala. Nem veszik tudomásul, hogy a változások csak felületesek. **Változatlanok maradtak a leglényegesebb vonások, vagyis a mezőgazdasági vagyon felélése, a termelés visszaesése, az agráröllő további nyílása és a falvak elszegényedése.**

A Németh-kormány már egyértelműen azt a monetarista, keresletkorlátozó gazdaságpolitikai stratégiát követte, amely a kormányok agrárpolitikai nyilatkozataitól és politi-

kai ideológiájától függetlenül nem változtatott a vagyon felélésén, a termelés visszaesésén, az agrárollón, a falusi lakosság relatív elszegényedésén és munkanélküliségén.

A kormányon belül a gazdaságpolitikát az a Nyers Rezső és Békesi László alakította, akik már sokkal korábban is a monetáris politika elkötelezett hívei voltak. Ebből a szempontból elég arra gondolni, ahogyan Békesi a Horn-kormányon belül folytatta a gazdaságpolitikát. Még a munkatársai sem változtak. **Ez a kormány kezdett hozzá a belső fogyasztás korlátozásához, az agrártámogatások drasztikus csökkentéséhez, a kelet felé irányuló mezőgazdasági export leállításához.** Ezek mindegyike többet ártott a mezőgazdaságnak, mint amennyit a kárpótlási jegyekkel való visszatulajdonítás jelenthetett volna. **Nem a politikusok szavaitól, szándékaitól, hanem a gazdasági tényektől ment tönkre a mezőgazdaságunk.**

Az Antall-kormány a mezőgazdaság és a falvak nyomorítását csak felerősítette azzal, hogy folytatta a monetáris politikát. Még ellenségesebben kezelte a keleti exportot, tovább liberalizálta az importot, valamint szabadjára engedte a jövedelmek differenciálódását.

Itt utalnom kell arra, hogy a mezőgazdasági termékek keresletét milyen súlyosan érinti az, hogy nemcsak az általános életszínvonal csökken, hanem ennek következtében a lakosság többsége elszegényedik, egy kis hányada pedig nagyon meggazdagodik. Hallgatnak arról, hogy ennek nyomán az élelmiszerekkel szemben csökken a kereslet. Ennek az egyik oka az, hogy a gazdagok jövedelmüknek kisebb százalékát költik élelmiszerre, mint a szegények. Ha a kis keresetűek jövedelme növekszik, akkor ők jobban táplálkoznak, de ha a nagy keresetűeké nő, akkor ők abból szinte semmit nem költenek élelmezésükre, hanem jövedelemtöbbletük jelentős hányadát importcikkre vásárlására fordítják.

Ezt nemcsak az agrárpolitikusoknak kellene látniuk, hanem azoknak a monetaristáknak is, akik csak a kiáramló jövedelmek abszolút nagyságát nézik, de azt nem, hogy az milyen rétegek jövedelemnövekedését eredményezi. **Az Antall-kormány lényeges változást a tulajdonviszonyokban akart véghezvinni.** A kollektivizálás előtti tulajdonviszonyok visszaállítása lebegett a szemük előtt. Ezt szolgálta volna a kárpótlási jegyek kiosztása is. E kormányban nem ismerték koruk mezőgazdaságának tragikus helyzetét, ezért még azt sem látták, hogy a kárpótolta a kárpótlási jegyekért mindent inkább akarnak, mint földet. Ha mégis földet vásárolnának érte, akkor azt nem azért szeretnék, hogy megműveljék. A földtulajdon ugyanis csak akkor vonzó, ha nagy a földjáradék. Ha nincs földjáradék, akkor a földnek csak romantikus értéke van. **A hazai földárak Európa történetében nem ismert, elképesztően alacsony szinten vannak.** Csak azért nem alacsonyabbak még jobban, mert a kárpótlási jegyekért alig lehet mást kapni, és **az egyszerű idősebb emberek nem tudják elhinni, hogy jelenleg hazánkban a földnek valóban nincs értéke.** Bennük tovább él az a veszteség, amit a kollektivizálás jelentett, valamint az a múlt, amelyben a föld tulajdona a biztos megélhetés garanciája volt. **Ma nincs földjáradék, mert a föld megművelése nem jár jövedelemmel, sőt még a költségek sem térülnek meg.** Ma nem lehet úgy gazdálkodni a földdel, hogy annak során megtérüljön a beruházott tőke amortizációja és a munkaráfordítás. Nem is beszélve arról, hogyha még adót is kell fizetni.

Az ne zavarjon meg senkit, hogy a föld használatáért a termelőszövetkezetek a minimális bérleti díjat mégis hajlandók megfizetni. Ez nem azért van, mintha a föld megművelése a költségek megtérülésén túl még járadékot is hozna, hanem azért, mert **a termelőszövetkezetek vagyonfelélése csökkenthető így az eszközeik jobb kihasználásával.** Ha ugyanis a termelőszövetkezet jobban ki tudja használni a kapacitásait, akkor kisebb lesz a vesztesége és a negatív földjáradék terhe is. Aki nem hiszi el, hogy nálunk a rendszerváltás óta **nincs földjáradék,** az mutasson olyan mezőgazdasági üzemet, amelyik

- ki tudja fizetni a munkabéreket és a járulékait,
- befizeti az adókat,
- elszámolja azt a reális amortizációt, amelyből elegendő forrás képződik az elhasználódott eszközök pótlására,

majd ezek után még marad annyi nyeresége, amely a befektetett tőkéje profitján kívül fedezetet nyújt még földjáradékra is. Ha van is ilyen, az csak olyan kivételnek számít, amelyik erősíti a szabályt. Ezt senki nem tagadja, mégis mindenki úgy tesz, mintha volna a földtulajdonnak értelme a tulajdonosa számára.

Mielőtt tovább mennénk, még térjünk vissza a jelenlegi kormány-koalíció agrárpolitikájára. **A jelenlegi kormány hatalomra kerülése sem jelentett semmi érdemi változást a falu- és agrárpolitikában.** Sőt a korábbi folyamatok még jobban felgyorsultak. **A két kormánypárt beígért agrárpolitikája ugyan a korábbiakhoz képest változást jelentett volna, de az ígéreteit kénytelen volt elfelejteni a monetáris politikája következményeként.** A mezőgazdaság válságát ugyanis nem az agrárpolitikai módszerek és részletek determinálják, hanem a gazdaságpolitikai stratégia. **Ahol a liberális gazdaságpolitika uralkodik, ott minden politikai szándéktól függetlenül leromlás vár a mezőgazdaságra és a falvak népére.**

Nem ismer a század gazdaságtörténete példát arra, hogy fellendülhetett volna a falusi társadalom és a mezőgazdaság ott, ahol a monetaristák uralkodtak. **Mint minden gazdasági liberalizmus a monetarizmus is a városi gazdagok érdekeit szolgáló gazdaságpolitika, függetlenül attól, hogy milyen érzelmek vezetik a politikusokat.** Gondoljunk arra, mi lett a falun élők és a mezőgazdaság sorsa a latin-amerikai országokban. Társadalmilag teljesen leszakadtak. Ez a leszakadás nemcsak abban jelentkezik, hogy a városi polgárokhoz képest csökkent az életszínvonaluk, hanem abban is, hogy nem tudnak a mezőgazdaságból még úgy sem megélni, mint korábban és egyre hátrább kerülnek az iskolázottsági rangsorban is.

Megdöbbenéssel olvasom az MSZP agrárpolitikáinak anyagait, amelyekben pártjuk agrárreformját dolgozzák ki. Nem veszik tudomásul, hogy a liberális és monetáris gazdaságpolitika mellett nincs jövője annak, aki a mezőgazdaságból akarva megélni ragaszkodik a megszokott falusi világhoz és nem akar a lemaradás elől a városokba menekülni.

A falu és a mezőgazdaság jövője nem az agrárpolitika részletein, hanem azon múlik, hogy a politika egésze vállalja-e a beteges liberalizmus és monetarizmus megtagadását. Amíg az illetékesek ezt nem ismerik fel, ne számítsanak a falvakat féltő agrárpolitikai céljaik megvalósíthatóságára. **Sajnos az MSZP agrárpolitikái még mesze vannak attól a felismeréstől, hogy egymást kizárja a céljaik elérése és a kormánykoalíció gazdaságpolitikája.**

A magyar mezőgazdaság sok szempontból válságba került az elmúlt években a magyar gazdaság általános helyzete, valamint az indokoltan liberálisabb gazdaságpolitika következtében, továbbá az erőltetett ütemben végzett struktúraváltás részeseként. **Az agrárpolitika kudarcának fő belpolitikai oka az, hogy az agrárértelmiségnek nem sikerült megfelelő szerepet játszania és képviselőt nyernie a politikai életben.** A rendszerváltás után kiszorult a politikai életből az a jól képzett agrárértelmiség, amelynek sikerült a megelőző húsz év során egyre nagyobb politikai és gazdasági befolyást szereznie a politikai életben (és az ötvenes évek óta az egyik vezető erő volt a moszkovita szocialista rendszer fokozatos fellazításában és a falusi élet viszonylagos felemelésében).

Ugyanakkor a rendszerváltás után a liberális közgazdaságtannak a polgári értelmiséget képviselői a politikai életben sem veszítették el befolyásukat, sőt, **amíg a sztálinizmust túlélt**

polgári rétegek a politikai oldal változásaitól függetlenül a gazdasági élet irányítói maradtak, addig a reformpárti agrárértelmisség elvesztette korábbi politikai befolyását és még a falu és a mezőgazdaság életét alakító politikában sem játszott jelentős szerepet. A gazdaságpolitika alakítása (lényegében az SZDSZ köré csoportosulva) a liberális, monetarista gárda kezében maradt akkor is, amikor Antall vezetése alatt a politika az ellenkező irányba ment. Antall szándékainak és politikai elképzeléseinek megfelelően ugyan a rendszerváltás után az agrárpolitikában politikai súlyt nyertek a két háború közötti nagybirtokosok visszatért utódai és a kiscgazdák paraszti maradványai. Amíg a világ fejlett mezőgazdasága többet változott az elmúlt ötven év során, mint előtte ötszáz év alatt, a kormányzat az (ötven éve is száz évvel) elmaradt magyar agrárviszonyokat akarta restaurálni.

Antall és a szűkebb csapatahoz tartozó urak, a kiscgazdák (és azok közül is mindenekelőtt a körükben egyedül dinamikus Torgyán-szárny képviselői) pedig a század első felében progresszív parasztok helyzetét akarták restaurálni. Az Antall-kormány agrárpolitikája nem annyira a viszonylag fejlett szocialista mezőgazdaságra akart építeni (mert abban politikai ellenségét, az előző rendszer támaszait látta), hanem a lehetőségekhez képest a két háború közötti (de legalább a kollektivizálás előtti) viszonyokat szerette volna a restaurációs politikája politikai bázisaként helyreállítani. Ebben az irányban a személyes politikát folytató miniszterelnököt még szélsőségesebb álláspont felé kényszerítette az, hogy kormánykoalíciója a FKGP támogatására szorult, ahol különösen erős volt a régi paraszti múlt romantikája.

A baloldal is hibás agrárpolitikai útra tévedt, mert túlságosan a régi nagyüzemekre és az azokból örökölt agrárpolitikára támaszkodott. Minden agrárpolitikai reformban a támaszának tekintett állami és termelészövetkezeti mezőgazdaság érdeksérelmét látta.

A korábbi vezető réteg kiszorítása a politikai hatalomból lehetővé tette, hogy a politikai életnek csak két pólusa legyen és a közepe üres maradjon. A jelenlegi helyzetet az jellemzi, hogy a gazdasági progressziót és a racionalizmust képviselő városi liberális polgárság nem mutat kellő érzékenységet és érdeklődést a nemzeti kérdések iránt. A jobboldal pedig csak a nemzeti sérelmeket látja, a gazdasági problémák megoldását másodlagosnak tartja. **Hiányzik a politikai életünkben a közvélemény elvárásainak megfelelő progresszív racionalizmus és a nemzettel szembeni érzelmi elkötelezettség egészséges egyensúlya.**

Az FKGP és az Agrárszövetség egyformán az agrárszféra képviseletét próbálta ellátni, de nem igazán sikerült a teljes agrárértelmisséget megnyernie. Ez érthető, mivel a fenti kétpólusú agrárpolitika két szélsőséget képviselték. **Az FKGP a falusi közvélemény nagy többségénél is konzervatívabb agrárpolitikát követ.** Ez a parasztromantika már csak a falusi parasztság öreg rétegei körében vonzó. A kiscgazdák nem veszik tudomásul, hogy a falvak jelenlegi lakosságának többsége már nem a mezőgazdaságból él. Még kevesebb az, aki vállalni akarja a nagyüzemekben folytatott kényelmes élete után a mostoha közgazdasági viszonyok között igen keménynek és reménytelennek érzett kiscparaszti életformát.

A falusi lakosság többsége szerzett annyi technikai ismeretet, hogy lássa a modern mezőgazdaság nagy tőkeigényét, aminek elérésére még évtizedes távlatokban sem számíthat. **A nagy többség nem a szegény és ma már egyre inkább reménytelen paraszti élet után vágyik, hanem a jelenkor sokprofilú falusi életformájára.** Nem hátra, hanem előre akar menekülni a rendszerváltás után megromlott falusi életviszonyok közepette. A falun élők többsége sokkal inkább olyan modern falvakra vágyik, amelyekben nem a mezőgazdaságból kell megélnie. Legfeljebb kiegészítő jövedelemforrást elegendő munkaalkalmat szeretne otthon, vagy az ingázással elérhető közeli városokban. Ez az a világ, amelyet a rendszerváltás előtti években

már megszokott, kielégítőnek tartott és amit az azóta a megromlott viszonyok (mindenekelőtt a nagyon magas munkanélküliség) csak még jobban felértékelnek.

Az egészséges agrárpolitikának arra volna szüksége, hogy elsősorban a rendszerváltás előtti értelmiségre és a falusi közvéleményre támaszkodjon.

Tanulságos a foglalkoztatási helyzet alakulása is. Az átlagos mezőgazdasági termelőszövetkezetnek 700 tagja volt. Ezek közül azonban csak 370 dolgozott teljes munkaidőben. Ehhez járul szövetkezetekként 118 alkalmazásban álló személy. Egy modern mezőgazdasági üzemben az optimális létszám ennek legfeljebb a század része. A statisztikai adatok azt is bizonyítják, hogy a termelőszövetkezetek tagsága egyáltalán nem előregedett, sőt, lényegesen fiatalabb, mint a tőkés világ bármely országának a mezőgazdaságában. A tartósan állományban lévőknek csak 7.2 százaléka öregebb 55 évnél, és csak 0.7 százaléka 60 évnél. Bizony ezek az adatok is azt mutatják, hogy **a termelőszövetkezetek azzal oldották meg a foglalkoztatási gondjukat, hogy a tagokat mielőbb nyugdíjba küldték. Már ők sem vették tudomásul, hogy a falusi lakosság jelentős többsége amíg munkaképes, dolgozni szeretne.** Ezzel kapcsolatban azzal is kell számolni, hogy a termelőszövetkezetekből nyugdíjba küldött korosztályok jelentős része aktív dolgozó lesz, ha gazdálkodhat. Ezt bizonyítja az is, hogy ma is aktív kistermelő. Még megdöbbenőbb volt az a tény, hogy egy átlagos termelőszövetkezetben 64 volt a szellemi foglalkozásúak, azaz a bürokraták száma. Hangsúlyozni szeretném, hogy azokat a mezőgazdasági szakembereket is bürokratáknak kell tekintenünk, akik mások irányításával foglalkoznak. Az Egyesült Államokban az agráregyetemet végzettek 90 százaléka visszamegy a farmra és minden fizikai munkában maga is részt vesz, sőt, elsősorban ő maga ebben a főszereplő. A termelőszövetkezetekben tehát minden öt fizikai dolgozóra jutott egy tisztviselő. Nyugaton még ötszázra sem jut egy.

Szomorú az a kép is, ha csak a mezőgazdasági képzettségűeket nézzük: a termelőszövetkezetekben 15 ezer felsőfokú mezőgazdasági képzettséggel rendelkező tisztviselő volt, majdnem ennyi a középfokú végzettségűek száma is. Elborzasztóak ezek az adatok. **Minden 300 hektár mezőgazdasági területre egy agronómus, minden 80 hektárra egy közép- illetve felsőfokú képzettségű jutott! Ennyi szakember elég volna ekkora területen és ilyen intenzitás mellett a mezőgazdasági termelésre.** Az állami gazdaságok még szégyenteljesebben néztek ki: minden agronómusra 181 hektár, minden egyetemet végzetre, 130 hektár terület jutott!

Ez az irányításra képzett és szoktatott szakembergárda természetes érdekellensége a kor követelményeinek megfelelő agrárstruktúrának. Ezzel számolni kell. Csak a szakma ellenállását legyőzve lehet egészséges mezőgazdaságot kialakítani. Amíg a mezőgazdasági nagyüzemek szakemberekkel való ellátása, ha értelmetlenül is, igen magas szintű, addig a gépesítés ehhez képest elmaradott. A világ minden modern mezőgazdaságában többször annyi a traktorok, mint a közép- és felsőfokú képesítéssel a termelő szektorban dolgozók száma. Nálunk a termelőszövetkezetekben kevesebb traktor volt, mint közép- és felsőfokú szakképzettséggel rendelkező. Még rosszabb az arány, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a mezőgazdaságot irányító hatóságoknál és monopol szervezeteknél is milyen sok a felesleges diplomás.

A gépesítés is sokkal jobban állna, ha nem volna olyan rövid a gépek élettartama. Nálunk is bebizonyosodott, hogy **a modern gépek gyorsan tönkremennek, ha azokon nem a tulajdonos, hanem a bér munkás ül.** Aligha lehet vitatni, hogy **a gépek várható élettartama legalább kétszerese lehet akkor, ha a tulajdonosa használja.**

Tisztában kell lenni viszont azzal is, hogy a gépállomány, mindenekelőtt az erőgépek, teljesítmény szerinti összetétele nem felel meg a farmergazdaságok igényeinek, túl sok a

nagytraktor, kevés a kisebb birtoknagyság igényeinek megfelelő traktor. A meglévő gépállomány mennyiségileg elég volt. Ezt mutatja az is, hogy a termelészövetkezetekben egy traktor 1989-ben évente 132 műszakot teljesít, 11-gyel kevesebbet, mint öt évvel korábban. Ezen belül az a fő baj, hogy még ez az alacsony műszakszám sem teszi lehetővé, hogy minden munkát kellő időben elvégezzenek, mert a bér munkásokkal, a termelés eredményében alig érdekelt termelészövetkezeti tagokkal nem lehet a nyugati farmerhez hasonlóan a csúcsmunkák idején akár napi 20 órát is dolgozni.

Itt kell egy szakmai érvet is megcáfolni. Azt állítják, hogy a traktorokat, általában a gépeket csak nagyüzemben lehet kihasználni. Ez akkor igaz, ha szakbarbár módon csak az egy évben teljesített munkanapokat számoljuk. Egészen más a helyzet, ha a gépek várható élettartamára vetítjük a teljesítményt, és azt nem csak műszakszámmal mérjük, hanem a tényleges teljesítménnyel, vagyis az intenzitással és minőséggel, továbbá a javítási igényeket is számba vesszük. Márpedig ezen tényezők esetén lehet, hogy a farmernél jobb gépkihasználást jelent az évi 70 műszakszám, mint a termelészövetkezetnél a 130.

Sajnos nálunk úgy alakult a helyzet, hogy az agrárszakemberek többsége kiválóan ismeri a nagyüzemi, azaz a megreformálandó mezőgazdaságot, de távol van a jelen viszonyok szülte agrárpolitikától. A rendszerváltás után közvetlenül az agrárpolitika hangadóivá vált szakértők pedig évtizedek óta távol voltak a mezőgazdasági gyakorlattól, számukra a nagyüzemi mezőgazdaság csupán az a rossz, az a természetellenes volt, amin adandó alkalommal alapvetően változtatni kell. Az elmúlt évtizedek során csak az játszhatott szerepet az agrárpolitikában, aki elfogadta annak nagyüzemi formáját. Ezeket a szakembereket most a politikusok bizalmatlansággal kezelik, szakértelmükre nem mernek építeni. De a bizalmatlanság kétoldalú. **Az agrárszakemberek többsége annyira elkötelezetté vált a számára kényelmes nagyüzemi viszonyokhoz, hogy azt ösztönösen védi még akkor is, amikor már látnia kellene, hogy az ő régi világuk már nem védhető.** Természetesen vannak kivételek, vannak olyan agrárpolitikusok, akik szakmailag nem maradtak el az elmúlt évek során a gyakorlattól, ismerik az adott viszonyokat és a kor agrártechnikai követelményeit, és vannak olyan mezőgazdasági szakemberek, akik megértették az idők szavát. Ők azonban a ritka kivételhez tartoznak.

Az agrárpolitikusok és az agrárszakemberek két ellentétes táborra való szakadása általános jelenségnek tekinthető. Ebből a kettősségből fakad, hogy a kollektivizált, vagyis a nagyüzemi mezőgazdaságot mindkét tábor egyoldalúan látja. Az első választásra hatalomhoz jutott agrárpolitikusokban túlságosan erősen él a kollektivizálás előtti állapotok restaurációjának vágya, ők **csak azt látják az elmúlt negyven évből, ami rossz volt.** Az agrárszakemberek pedig annyira belenőttek a nagyvállalati technokráciába, hogy annak csak előnyeit ismerik el. Mindezt jól jellemzi az, ahogyan az agrárreformhoz állnak. Az agrárpolitikusok nem tartják eléggé szem előtt, hogy 1949 óta egyrészt a kollektivizálás eredeti formája és jelenlegi működési módja alapvetően eltér egymástól, másrészt 1949 óta akkorát változott a világ, mind itthon, mind a világpiacra termelő külföldi mezőgazdaságban, hogy anakronizmus visszakanyarodni oda, ahol annak idején utat tévesztettünk. Az utóbbi húsz évben sok agrárszakember számtalan külföldi útja során sem volt hajlandó látni azt, hogy **azokban az országokban, ahova tanulni mentek, nincs sok bér munkással dolgozó nagybirtok, nincs a mienkéhez hasonló termelészövetkezet, hogy ott az árutermelő mezőgazdaságot szinte kizárólag a családi munkán alapuló farmergazdaság jelenti, hogy ott szinte ismeretlen a főfoglalkozású mezőgazdasági bürokrata, hogy ott az egyetemet végzettek óriási többsége maga ül a gépekre, maga gondozza az állatokat. Ők tanulmányútjaik során csak azt látták, amit látni akartak, a fejlett technikát.**

Mezőgazdasági dotációk leépítése a rendszerváltás után

A magyar mezőgazdaság 80-as években érvényes gazdaságföldrajzi és a humán adottságai miatt, valamint a fenti okok következtében nemcsak a többi szocialista ország mezőgazdaságához viszonyítva volt kiváló, de a nyugati szakemberek is elismeréssel nyilatkoztak róla. Ezt az eredményt úgy értük el, hogy a mezőgazdaság pénzügyi támogatása nem érte el a nyugat-európai támogatás szintjét. Ebben a viszonylag **nagyon kedvező helyzetben találta a rendszerváltás a magyar mezőgazdaságot. Ezt a virágzó és a nyugati versenytársakénál kisebb dotációval működő mezőgazdaságot rendítette meg a rendszerváltást követő kormányok gazdaságpolitikája.**

A piacgazdaságra való áttérés azt igényelte volna, hogy a szakosodott és családi tulajdonon alapuló virágzó nyugati mezőgazdaság mintájára alakítsuk át mezőgazdaságunkat, amely előzőleg szövetkezeti és állami tulajdonon alapult és az egyéni érdekeltséget mellőző, sokprofilú, mamutüzemekbe szervezett volt.

Olyan új mezőgazdaságra való átállás vált elkerülhetetlenné, amelyben a viszonylag erősen szakosodott és családi tulajdonra épülő árutermelő farmergazdaság a meghatározó. E feladattal kapcsolatban **az illetékeseknek azt kellett volna szem előtt tartaniuk, hogy ez az átállás nagyon idő- és tőkeigényes feladat. Sok türelem és még több pénz kell hozzá.**

Ezzel szemben nemcsak a gazdasági életünkben a rendszerváltás óta folyamatosan uralkodó monetáris gazdaságpolitika, hanem az első szabad választással hatalomra kerülő konzervatív középjobb politika is boldogan követte a nyugati tanácsokat abban, hogy a mezőgazdaság támogatását gyorsan és következetesen meg kell szüntetni. Ez önmagában elég lett volna ahhoz, hogy tönkretegyen minden olyan gazdasági alapot, amelyre az átállást építeni lehetett volna.

A korábbi dotációk leépítése következtében a magyar mezőgazdaság az elmúlt hét év során legalább tíz évvel hátrább került a végső cél, vagyis a farmergazdaság kiépíthetőségétől. Ma a magyar mezőgazdaság mind az átalakuláshoz, mind a nyugati konkurensekhez képest jóval hátrább van, mint a rendszerváltás előtt volt, holott az induláskori lemaradást kellett volna csökkenteni. A dotációk gyors és drasztikus leépítése katasztrofális következményekkel járt, és korrekciója sokszorta többre fog kerülni, mint amennyit megtakarítottak vele.

Érthetetlen, hogy miért mondják szinte egységesen a nem agrár közgazdászok, hogy a mezőgazdaság dotációja gazdasági szempontból káros, ugyanakkor az egész világon általános jelenség és a tényleges dotáció súlya a mezőgazdasági termelés értékéhez és az ott dolgozók számához képest nem csökken, hanem dinamikusán nő?

1979/81 és 1994 között az Európai Unió országaiban a mezőgazdasági dotáció súlya negyven százalékról ötven százalékra nőtt, s egy mezőgazdasági dolgozóra vetítve megkétszereződött. A mezőgazdaságnak nyújtott dotáció a többi fejlett tőkés országban is mindenütt nagyobb súlyú, mint 15 évvel korábban volt. Nagyobb az Egyesült Államokban és Kanadában is. Ezek után jogos a kérdés, hogy **milyen erkölcsi és gazdasági alapon szedtek minket rá a mezőgazdasági támogatások drasztikus csökkentésére azok az országok, amelyek ugyanakkor növelték a dotációkat és a többségük nálunk eleve nagyobb támogatást adott? A válasz csak az lehet, hogy azért, mert nekik még több támogatás kellene akkor, ha a feljük exportálók versenyképesebbek volnának.** Nem az a baj, hogy ők csak a saját érdekeiket nézik és nem a miénket. A baj az, hogy mi ezt nem vesszük tudomásul és a

tanácsaikat vakon követve mi nem a saját, hanem az ő érdekeiknek megfelelő agrárpolitikát folytattunk.

A dotációk megszüntetésénél is nagyobb hiba volt, hogy a magyar mezőgazdasági nagyüzemekben a régi politikai struktúra erőit látták, és alapvető politikai cél lett a politikai elsorvasztásuk a gazdasági tönkretételükön keresztül. Mind a liberális, mind a középjobb pártok a mezőgazdasági nagyüzemekben gyorsan és minden áron felszámolandó politikai ellenséget láttak. A visszavonult és elszigetelt szocialisták nem mertek agrárpártiként mutatkozni. Ezen az álláspontjukon az sem változtatott, hogy a következő választásokon abszolút többséget szereztek, mert úgy érezték ez nem fér össze a liberális párttal kötött koalícióval.

Végül jegyezzük meg, hogy a magyar rendszerváltás, minden más kelet-európaihoz hasonlóan, minőségileg különbözik a kínai úttól, amely minden reformot a mezőgazdaság rugalmas, türelmes politikai és gazdasági reformjával kezdett.

A kárpótlás kára

A mezőgazdasági nagyüzemek elleni hadjáratnak élharcosa a kiscgazda párt volt. A politikai és gazdasági restauráció megalapozatlan félelmén kívül az is befolyásolta őket, hogy **ott akarták a magyar mezőgazdaságot folytatni, ahol a kollektivizálással megszakadt, illetve ahol a földosztás után abbamaradt.** Ez a hibás politikai stratégia vezetett a kárpótlási törvények meghozatalához, amelyeket - mint ahogy azt előre látni kellett volna - képtelenek voltak következetesen megvalósítani.

A kárpótlási kísérlet sem gazdasági és politikai, sem erkölcsi szempontból nem volt helyes. Azt kellett volna látni, hogy a földreformmal kialakított, akkoriban a legjobb megoldásnak bizonyult és **a törpe gazdaságokra épített birtokstruktúra ötven évvel később sokkal rosszabb lett volna, mint az ugyancsak rossz szocialista nagyüzemi szerkezet.** A törpegazdaság dominanciáján alapuló birtokszerkezet a kor követelményeinek megfelelő farmergazdasági üzemsztruktúra felé vezető úton is sokkal rosszabb, időigényesebb és költségesebb kiindulási alapot jelentett volna.

Politikai tekintetben **nem volt indokolt félni attól, hogy az időlegesen megtartott mezőgazdasági nagyüzemek restaurációs erőt jelenthetnek.** A mezőgazdasági nagyüzem volt a szocialista rendszer negyven éve alatt a legerősebb, a spontán újraéledő reformerő. A szocialista viszonyok között mindig a falusi társadalom erőire épült mezőgazdasági nagyüzemek jelentették a leginkább bomlasztó erőt. Ma is sokkal erősebb volna az egyoldalú monetáris politikai nyomás, ha a mezőgazdasági nagyüzemek régi erejüket megtarthatták volna. **A mezőgazdaság szétverésével elsősorban a neoliberális erők nyertek és leginkább a középjobb politikai pártok gyengültek meg.**

A rendszerváltás áldozatai elsősorban nem a földtulajdonuktól megfosztott parasztok voltak, akiket ugyan súlyos lelki traumaként ért az erőszakos, barbár kollektivizálás, de az végső soron számukra a korábbinál sokkal nyugodtabb, jobb, emberibb életet biztosított. Sehol és soha a világon nem élt a városi értelmiséghez és munkássághoz viszonyítva olyan jól a paraszt, a falusi lakosság, mint nálunk a szocializmus utolsó tíz évében.

Az átélt szenvedésekért és meghurcoltatásokért, de még inkább a gyermekeik iskoláztatásának elmaradásaért a korábbi középosztályt kellett volna kárpótolni.

Jellemző hogy, a kárpótolt falusi lakosság ma sokkal rosszabbul, sokkal több gonddal, létbizonytalansággal él, mint tíz évvel korábban élt abban az erőszakkal kollektivizált mezőgazdaságban, amiért kárpótolták.

A háború előtti falvak jellemzői

A háború előtti falvakra jellemzője, hogy a **föld nagyobb és jobbik fele félféudális nagybirtok volt**, e tekintetben messze a legelmaradottabbak voltunk Európában. **A magyar uralgó osztálynak a jobbágyfelszabadítás, illetve a Kiegyezés óta elkövetett legnagyobb politikai bűne a földreform elszabotálása volt.** Ez különösen végzetes bűn egy olyan társadalomban, amelynek az urbanizációja alacsony szinten maradt, valamint ahol az iparosítás lassan haladt előre és kevés munkahelyet teremtett. Ezzel magyarázható az, hogy **a munkanélküliek és a nagyon szegények döntő többsége a falvakban húzódott meg.** Országunk és Európa szegényére hazánk a 3 millió koldus országa volt.

A mai ember el sem tudja képzelni a háború előtti falvak szegénységét és kiszolgáltatottságát. Ezen az óriási szegénységen még a háborús erőfeszítések is látványosan segítettek a nagyszámú felesleges munkaerő felszívásával a hadsereg és a hadiipar által. A két világháborút megelőző magyar viszonyokról nagyobb szegénységi bizonyítványt aligha lehetett volna kiállítani annál, hogy a falvak ezer éves életében a legjobb helyzetet a háborús készülődés és a háború hozta. Jó volna, ha ezt a mai politikusok sem tévesztenék szem elől.

A szocialista rendszer érdeme, hogy felszámolta a falusi munkanélküliséget és tíz-tizenöt év után fokozatosan létbiztonságot teremtett. Nem sokat ért meg a falusi lakosság igényeiből az, aki ma sem látja be, hogy **a létbiztonság még mindig a legerősebb vágya a falun élőknek.**

A falu számára jó kezdeti megoldás minden, ami akár minimális jövedelem mellett is munkát biztosít. Az élet ennél nagyobb igényeit pedig sok-sok túlmunkával minden család valahogy biztosítja. E tekintetben jó megoldást jelentett a Kádár-rendszer éppen akkor, amikor megindult agóniája. Egyre kisebb reálbért tudott ugyan biztosítani, de azt a keveset szinte mindenkinek. Ugyanakkor tág teret engedett meg a másodgazdaságok különböző egyszerű formáinak. Ezt a létbiztonságot sírják vissza egyre többen manapság.

A magyar falvak társadalmát megmérgezték a vagyoni, a nemzeti és a felekezeti korlátok. Ezek mindegyike gyakorlatilag áthághatatlan volt. Egy-egy faluban számos olyan vagyoni szint volt, amelyek között alig lehetett átvonni. Falvaink ebben a tekintetben szinte a középkorban rekedtek meg.

A brutális kollektivizálás ezeket a vagyoni, nemzeti és felekezeti korlátokat szétverte, a szövetkezetben való érvényesülés kezdeti politikai korlátai viszonylag gyorsan leomlottak. Eltekintve az első évek politikai megkülönböztetéseitől - a szövetkezetekben már az boldogult jobban, aki jobban helyt tudott állni, illetve aki szorgalmasabb vagy képzetesebb volt. **Ezeket a negatív korlátokat az erőszakos kollektivizálás gyorsabban rombolta le, mint amire bármilyen demokratikus módszer képes lett volna.**

Itt is szembe kell néznünk azzal a történelmi tapasztalattal, hogy **a forradalmak kegyetlenségei gyakran jót hoznak hosszabb távon azzal, hogy összetörik azt, amit a természetes fejlődés csak lassan számolt volna fel.** Minél jobban elmaradt egy társadalom a fejlődésében a kor követelményei mögött, annál inkább csak a kegyetlen, embertelen forradalmak képesek a lemaradást behozni illetve csökkenteni.

Ez nem jelenti azt, hogy felmentést kapnak azok a forradalmárok, akik élen járnak a rombolásban, és nem riadnak vissza a kor és az adott társadalom erkölcsének a felrúgásától sem. Különösen áll ez az olyan forradalomra, amilyen a kollektivizálás volt, ahol a célok eleve hamisak voltak és **az elért pozitívumok nem is szerepeltek a távlati célok mögött.**

A kollektivizálást kezdeményező hazai Sztálin-tanítványok nem falusi forradalmat és megújítást, valamint a falvak anyagi felemelését akarták, hanem a kisárutermelést és a magyar paraszti világ erkölcsét akarták megsemmisíteni. Az eredmény a kezdeményezők szándékaival ellentétesen alakult. **Ma a magyar falvak relatíve nem elmaradottabbak a magyar városoknál. Különösen áll ez, ha a mai magyar helyzetet a nyugat-európai országokéval hasonlítjuk össze.** Az ötven évvel korábbihoz képest ugyanis megfordult a helyzet. **A mi falvainkban kisebb társadalmi korlátot jelentnek a vagyoni, a nemzetiségi és a felekezeti különbségek, mint Nyugat-Európában.** Ez pedig a jövőnk szempontjából akkora nemzeti kincs, amit igazán majd csak generációk múlva tudunk megítélni.

A magyar falvakból a háború előtt alig emelkedhettek ki értelmiségiek. Középiskolába a falusi fiatalok alig egy százaléka került főleg a módosabb rétegekből. Fokozottan állt ez az egyetemeken esetében. Még nagyobb volt a falusi ifjúság lemaradása a továbbtanulásban, ha a pedagógusoktól és a papoktól eltekintünk. Ez a két szakma ugyanis évszázados hagyomány alapján korábban is jelentős súllyal a falusi tehetségek feltárásából táplálkozhatott. **A falusi fiatalok továbbtanulása tekintetében történelmi érdemei vannak a népi kollégiumoknak és a szocialista oktatáspolitikának annak ellenére, hogy erkölcselen és adminisztratív megkülönböztetéseket is alkalmazott.**

Az elmúlt negyven év kevés eredménye közül arra mindenképp büszkék lehetünk, hogy a falvak tehetségei megindulhattak az értelmiségi pályák mindegyike felé. Ez az értelmiségi réteg ugyanakkor az elmúlt ötven év során a reformerek népes táborát adta és a nemzeti kultúra ápolását elsősorban segítette.

A faluellenes politika gyökerei 1948 után

Az már mindenki előtt tudatosult, hogy a kollektivizálás eleve parasztellenes volt, továbbá a kelet-európai faluközösségek eszmei lefojtását jelentő vidék ellen lépett fel, valamint egy olyan koncepció embertelen megvalósítását jelentette, amely közgazdasági szempontból is elhibázott volt. E paraszt és vidékellenes magatartás három gyökérből táplálkozott. A Marxtól eredeztetett parasztellenességéből levezetve Sztálin a forradalmi munkásság ellenségét látta az akkor még a lakosság többségét jelentő parasztságban.

Az igazi internacionalista forradalmár Marx képtelen volt megérteni, hogy **a paraszti kisárutermelés nemcsak konzervativizmust jelent, hanem számos olyan nemzeti karakter hordozója is, amelyek nélkül egyetlen modern társadalom sem érezheti magát jól a forradalom után.** Marx azt sem látta, hogy a társadalmi fejlődéssel nem kihalni, hanem magasabb szintre fog emelkedni az a nemzeti karakter, amelynek igazi hordozója a falvak népe.

A reálpolitikus Lenin tisztában volt azzal, hogy a lakosság többségét jelentő társadalomban a parasztság megnyerése nélkül nem győzhet a forradalom. Tudta, hogy ezért a parasztság megnyerése politikai szükségszerűség. A parasztságban azonban ő is csak az elkerülhetetlen szövetségest, nem pedig a forradalmak nemzeti jellegének megőrzőjét látta. Lenin sem ismerte fel tehát a nemzeti kultúra nélkülözhetetlenségét a modern forradalmakban.

Sztálin egyáltalán nem ismerte fel a realitásokat. A saját hatalmát viszont korlátlanak tételezte fel. Ezért hamar vállalkozott a többség gazdasági és kulturális bázisának a szétverésére. Azt viszont jó ösztönnel ismerte fel, hogy **a diktatúrájának legerősebb és legtartósabb ellensége a falusi nép, ezért annak a diktatúrája fennmaradása érdekében a parasztok tulajdonát el kell venni és önálló életformáit meg kell semmisíteni.** Sztálin tudta vagy érezte, hogy a paraszti földtulajdon és a bizánci örökségre épülő korlátlan diktatúra nem fér össze, továbbá azt, hogy **amíg a parasztság vagyoni tekintetben önálló, a totális diktatúra soha nem lesz képes kiterjeszteni rá a hatalmát.**

1956 megmutatta a diktátoroknak, hogy a parasztság ellenük van. A forradalom napok alatt kiterjedt a falvakra is. A szövetkezetek többsége azonnal feloszlott. Nem ismer a világtörténelem hasonlót abban a tekintetben, hogy a nagyváros forradalmához azonnal csatlakozott volna a parasztság egésze. Ebből vonták le a szovjet és a testvérpártok vezetői még a hazaiaknál is előbb és következetesebben, hogy a magyar **kollektivizálás nélkül nem lehet sikeres restauráció az 1956-os magyar forradalom után.** Így a kollektivizálás második hulláma alapvetően olyan külső nyomás eredménye volt, amelynek a párton belüli sztálinisták voltak a támogatói.

A többi vazallus állambeli kollégáikhoz hasonlóan magyarországi sztálinizmus tejhatalmú vezetői is örömmel vették át ezt a sztálini logikát. Ők ugyanis még kevésbé voltak részesei az alapjaiban falusi magyar népi kultúrának, mint Sztálin az oroszoknak. **A magyar kollektivizálás azért volt még a szovjetnél is életidegenebb, mert nálunk nem voltak gyökerei a faluközösségeknek.**

A Szovjetunió és a többi szocialista ország nyomására hazánkban akkor láttak hozzá a paraszti kisgazdaságok felszámolásához és nagy latifundiumok alapításához, amikor a szabad világban néhány évtized során a piac szinte teljesen felszámolta az idegen munkaerő százait foglalkoztató mezőgazdasági nagyüzemeket és a mezőgazdasági árutermelésben **a családi munkaerőre épülő farmergazdaságok kisajátították a tőkés nagyüzemeket.** Még ma is kevés szó esik arról, hogy a fejlett tőkés mezőgazdaságban milyen gyorsan és sikeresen megvalósult a tőkések kisajátítása.

Ötven év dióhéjban

Az elmúlt ötven esztendő során a mezőgazdaságot minden más nemzetgazdasági ágazatnál több és súlyosabb megrázkódtatás érte. Ezek röviden a következők:

A száz évvel megkésett földreformot nem békés viszonyok, hanem a rettenetes háborús pusztítások után kellett megvalósítani. A földreformmal nem a korszerű mezőgazdasági birtokstruktúrát, hanem a falusi lakosság ezer éves földéhségét és pillanatnyi megélhetését, munkalehetőségét kellett biztosítani. Ennek következtében aránytalan mértékben sok tulajdonos között kellett a földet felaprózni. **Csak dicsérni lehet az 1945-ös földreformot kialakító politikát, mert nem a technokrata, hanem az érzelmi és a politikai szempontokat tartotta elsődlegeseknek.**

Az 1940-es évek végén a mezőgazdasági termelők döntő többségét megfosztották termelőeszközeiktől és egyidejűleg földtulajdonuk jelképes tulajdonná való átalakítása következett be. A népesség mintegy harmadát kitevő, nagy létszámú tulajdonosi réteg elvesztette sok-sok generáción keresztül áhított életformáját, amely a föld közvetlen tulajdonlásával járt volna együtt.

Olyan elvonási feltételeket kellett teremteni, hogy el lehessen venni a parasztoktól a földet, amelyek mellett a föld birtoklása és megművelése nem biztosított megélhetési lehetőséget. Az 1950-es évek elején a parasztság tömegesen hagyta ott földjét, házáat és családját, majd menekült a városokba az elviselhetetlen adóterhek és a terménybeszolgáltatási kötelezettségek miatt. Az agrártörténészek sem szentelnek kellő figyelmet annak a ténynek, hogy a kollektivizálást megelőzte a földművelésből való megélés tudatos felszámolása. **Először fordult elő ezer éves történelmünk során, hogy a föld birtoklása nem biztosított megélhetést annak, aki művelte** (erre éppen a jelen politikusainak kellene gondolniuk, mert bizonyos tekintetben újra ez van kialakulóban).

1953-ra már olyan mértékű lett a mezőgazdasági termelés visszaesése, és az ebből fakadó általános élelmiszerhiány, hogy a társadalmi elégedetlenség a Rákosi-rendszert is elsodorta. Intézkedések sorát hozta az „új szakaszt” meghirdető Nagy Imre-kormány a falvakban elkövetett törvénytelenések megszüntetése, valamint a mezőgazdaság teljesítményének fokozása céljából. Mindez azonban a kormány ígéreteinek teljesítéséhez nem volt elégséges. A hirtelen és rendkívüli mértékben megnövekedett városi lakosság élelmiszerigényét nem lehetett kielégíteni. Ez is hozzájárult az 56-os forradalom kitöréséhez.

Sok tekintetben az agrárlobbnyak köszönhető az a tény, hogy a szovjet befolyás alatt mi lehettünk a legvidámabb barakk. Szinte minden politikai és gyakorlati reformkísérlet az agrárszektorból indult el. A mezőgazdaság volt a kezdeményező (és az események fő színtere) liberálisabb káderpolitikában, a tervutasításos rendszer fellazításában, a magyar társadalom alulról megindult polgárosodásában és a magánszektor elterjedésében.

Később fokozatosan világossá vált a pártállami irányítás számára is, hogy a mezőgazdaság teljesítményének javítása nélkül nem lehet megteremteni a belpolitikai nyugalom szempontjából alapvetően fontos élelmiszerellátás kellő színvonalát, sem a gyorsan növekvő importigények export-fedezetét. Ez a felismerés ösztönözte a kormányzatot a mezőgazdasági termelés fellendítését támogató fejlesztési hitelek és különféle pénzügyi kedvezmények juttatására.

A kedvezmények az elvonásokhoz viszonyított aránya azonban egyre romlott. Az 1980-as évek elejétől kezdve a mezőgazdaságra nehezedő pénzügyi terhek a támogatások csökkenésével párhuzamosan növekedtek. Ehhez járult az agrárról nyílása, vagyis a mezőgazdaság által használt termelőeszközök és anyagok árának a mezőgazdasági termékek árainál gyorsabb emelkedése. **A fokozatosan a növekvő pénzügyi terhek elől a mezőgazdasági nagyüzemek a gazdasági eredményük javítása érdekében kénytelenek voltak előre menekülni.** Ennek érdekében a következőket tették:

A mezőgazdasági nagyüzemek az önköltségek csökkentése helyett a termelés mennyiségi növelését tekintették alapvető stratégiai céljuknak. Ennek következtében a termésátlagok és a hozamok nemzetközileg is tekintélyes szintre emelkedtek, ugyanakkor a termékegységre jutó költségek inkább nőttek, mint csökkentek. A hozamok növelése érdekében egyre több műtrágyát, vegyszert és technikai felszerelést vásároltak. Mivel ezek ára a mezőgazdasági termékekénél gyorsabban növekedett, az önköltségek a nagy hozamok ellenére nőttek. **Így vált jellemzővé a 80-as évekre a magyar nagyüzemi mezőgazdaságban a növekedő önköltségek mellett elért magas szakmai színvonal és látványos eredmény.** A mezőgazdaságban a technikai színvonal és a jövedelmezőség egymással ellentétes irányban mozgott.

A romló pénzügyi hatékonyság ellen a nagyüzemek azzal védekeztek, hogy sorra alakítottak ki ipari mellékprofilokat. Ezek egyrészt a mezőgazdaság ipari igényeit szolgálták ki, másrészt pedig a náluk is bürokratikusabb ipari nagyvállalatoknak elégítették ki bizonyos szolgáltatási igényeit.

Ennek az iparosítási folyamatnak mindmáig nem ismerték fel a jelentőségét. Ezek mutattak példát arra, hogyan lehet viszonylag rugalmasabban gazdálkodni. Ezek oldották meg viszonylag hatékonyan a nagyüzemek profiljába nem illeszthető, kisebb üzemnagyságot igénylő feladatokat. Ezek lettek a magyar vállalkozások igazi iskolái. Ezekben bontakozhatott ki először és virágozhatott a vállalkozói szellem. Nekik köszönhető, hogy **a falvak lakossága viszonylag széles ipari ismeretekhez és vállalkozási tapasztalatokhoz juthatott.**

Ahogy romlottak a bérfizetési viszonyok és nőtt a falusi lakosság vállalkozói szelleme, úgy támogatták a mezőgazdasági nagyüzemek a dolgozóik, tagjaik másodgazdaságát (a hatóságilag korlátozott bérkifizetések helyett) gépi munkával, vetőmaggal, vegyszerrel és műtrágyával.

Ez ritkán történt legális keretek között. Ellenben gyakrabban valósult meg eltulajdonítások formájában (amelyeket elnéztek, nem szankcionáltak). Ennek köszönhető a másodgazdálkodás kialakulása, ami azzal vált történelmi jelentőségűvé, hogy igen széles körű polgárosodást indított el a falusi társadalomban.

Az európai piacgazdaságoktól eltérően a mezőgazdasági és élelmiszeripari export állandó növelése az ország számára nélkülözhetetlen volt a növekvő import ellentételezéséhez. Nemcsak az ipar és a lakossági fogyasztás igényelt egyre nagyobb importot, hanem az intenzívebbé váló mezőgazdasági termelés is.

A nagyüzemi mezőgazdasági termelés egyre külterjesebbé vált. A kevés munkaerőt igénylő, magas fokon gépesített ágazatok maradtak jövedelmezőségi szempontból előnyösek. Látványos eredmények születtek a Nyugatról viszonylag kedvezően beszerezhető talajművelő, növényvédő, betakarító és vetőgépek, valamint a jó minőségű tenyészállatok importja nyomán. Ugyanakkor megnőtt a termelt gabonafélék és ipari növények aránya és elterjedtek a szerves trágya hiányát műtrágyázással pótló technológiák.

A gabonafélék és ipari növények rendszerint komoly exporthozamot adtak, és egyes piacokon még a közismerten magas támogatással megjelent kínálatához viszonyítva is versenyképesek maradtak. Az állattenyésztés és a kertészet ágazatainak termékei részben a természeti adottságok, részben a magyar munkajövedelmek alacsony szintje folytán a nyugat-európai termelési költségeknél is kedvezőbben alakultak. **A nyugat-európai piacgazdaságot jellemző vertikális integrációk viszont Magyarországon nem alakultak ki. Különösen hiányoztak azok az értékesítési formák (kertészeti termékek árverései, versenytárgyalásszerű aukciók, tömegtermékek árutőzsdéi stb.), amelyeket a nyugat-európai termelők különféle közösségei hoztak létre.**

Nálunk a termelői érdekképviselések a termelői árak alakítási eljárásaiból rendszerint vesztes félként kerültek ki, hiszen a mezőgazdasági termékek nagykereskedelme csaknem teljes egészében állami tulajdonban volt. Az áralku egyik oldalán az állam szerepelt magától értetődő fölérendeltségben, noha a külgazdasági kényszer az államnak sem engedte meg a termelők érdekeinek teljes mellőzését.

A nagygazdaságok az állami szabályok szerint értékesíthették termékeiket az állami export-monopólium miatt. Az élelmiszer-gazdasági exportban érdekelt állami külkereskedelmi vállalatok monopóliumát csak az 1980-as években kezdték megbontani, amikor már bizonyos árucikkek, illetve cikkcsoportokra a termelő nagygazdaságok vagy a kistermelők szövetke-

zései exportjogot kaphattak. Lényegileg azonban egyértelmű és teljes mennyiségű volt az állami irányítás az értékesítési csatornák fölött.

A magyar gazdaságban évről-évre növekedett a magánérdekű kistermelés aránya és -elsősorban az állattenyésztés és a kertészet ágazataiban - egyre jelentősebbé vált a kisüzemek szerepe. A rendszerváltás tulajdonképpeni úttörői azok a földművelők voltak, akik nem túrták a kényszerszövetkezés fejlődésképtelen kereteit és kitörési kísérleteikkel egyre nagyobb teret hódítottak a magánérdek érvényesülésének, valamint a magántulajdon (illetve kvázi-magántulajdon) gyarapításának.

Ez a széles körű törekvés nem korlátozódott a mezőgazdasági keresőkre. Ez a falusi- és kisvárosi népesség több, mint egy harmadát is jellemezte. Az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek tulajdonából bérelt, többnyire kisebb méretű háztáji földterületen lényegileg magángazdálkodóként élő földművelők a ház körül, az udvarban, a kertekben és a fóliaházakban a család szükségleteket egyre inkább meghaladó növénytermelést és állattenyésztést folytattak. **A jó közellátási helyzet a mezőgazdasági másodgazdaságoknak volt köszönhető a minőségükben is egyre javuló zöldség, gyümölcs, hús, burgonya és más áruφέeleségk esetén.**

Az önálló döntéseken alapuló és teljesen egyéni kockázatvállalásra épülő kisüzemi termelés kétségtelenül a termelők munkaerejének a városi lakossággal szembeni túlhasználását jelentette. Ugyanakkor ez olyan jövedelemtöbbletet is hozott, amely teljes egészében családi felhasználásra szolgált. **A falvak népe többet dolgozott, de jobban élt.**

Ebből az átlagon felül vállalt munkából nemcsak a falusi házak építése és a vidéki infrastruktúra fejlesztése származott, hanem mindenekelőtt az, hogy a falusi lakosság polgárosodhatott, gazdasági tekintetben függetlenedett a hatalomtól, továbbá jobban élhetett és főleg jobban táplálkozhatott, mint a városiak.

A párton belül évtizedeken keresztül folyó politikai harc is ebből az alaphelyzetből táplálkozott. A párt szektáns szárnya irigykedve nézte a falusi jólétet és fel akarta számolni azt. Ezzel szemben **a reformpártiak felismerték, hogy a falusi jólét nemcsak a népi elkötelezettségnek tetsző állapot, nemcsak valamiféle agrárpolitikai cél, hanem az egész magyar társadalom megreformálásának és polgárosodásának is az egyetlen járható útja.**

Történelmi jelentőségű az a tény, hogy a szocialista gazdasági kényszerzubbonyból a falusi lakosság találta meg először a kibúvás lehetőségét. Ezzel az egész szovjet táborban **először mutattunk példát arra, hogy van kiút a tervgazdálkodással nem hasznosítható szabadidőben végzett jövedelem-kiegészítő munkák révén.**

A szabadidőgazdálkodás ásta aztán alá az egész politikai és tervgazdálkodási diktatúrát. Az derült ki a lakosság széles rétege (mintegy harmada) számára, hogy jóléte nem a tervgazdasági kereteken belül, hanem azon kívül válik elérhetővé. **A megoldás fő módszere az volt, hogy a hivatalosnál többet kell dolgozni.** A magyar falvak lakossága egy évtized alatt visszatért ahhoz az ősi gyakorlatához, hogy a napot végig kell dolgozni. A jobb élet érdekében vállalták a több munkát. Ez amennyire természetes reflexe volt a magyar lakosság többségének, annyira ritka jelenség a világ nagy részében, különösen a szocialista táborba terelt népek körében.

A falvakban gyorsan megvalósuló szabadidő-gazdálkodás példát mutatott az városi lakosság szám ára is. A 80-as években már az iparban is elterjedtek a szabadidőt hasznosító jövedelemszerzési formák. Még a hivatali réteg sem maradt ki a több keresetet jelentő másod-

állások vállalásából. A szabadidő ilyen, szinte példátlan mértékű hasznosítása valóban a jelen század magyar történelmének legjelentősebb eseményei közé lesz besorolva.

A falusi közutak és járdák, továbbá a vízvezetékek és a csatornák, valamint a villany- és gázszolgáltatás kiépítésének a költségeit (vagy legalábbis azoknak a társadalmi munkákban is lerótt ellenértékeit) a vidék lakói a nagyüzemek segítségére támaszkodva és egyéni érdekeiktől vezérelve vállalták magukra. Egyre több kistelepülés hozta létre saját infrastruktúráját a mezőgazdasági nagyüzem és a település lakóinak a közös erőfeszítésével. **A jól működő, erős nagygazdaságok egy része a település környezetének a fejlesztését éppen úgy saját feladatának tekintette, mint saját termelési feladatainak ellátását.**

Míg a piacgazdaságok ismert jellemzői szinte szakadatlanul terjedtek a mezőgazdaságban, az élelmiszeripar egyre inkább hatalmas állami monopóliumokba koncentrálódott - éppen a tőle várt export-teljesítmények fokozása következtében. Ezután az élelmiszeripar teljesen maga alá rendelte a mezőgazdasági termelést - nemcsak a kisüzemek, hanem a nagygazdaságok termelése vonatkozásában is. Ezekkel az élelmiszeripari monopóliumokkal növekvő számban tudtak szembeszállni olyan állami gazdaságok és termelőszövetkezetek, amelyek a politikai hatalom kisebb-nagyobb helyi vagy országos részét is meg tudták szerezni.

Ugyanezek a nagyüzemek jutottak legelőször a tőkés országokban alkalmazott fejlett agrártechnikákhoz, illetve az élelmiszerfeldolgozó műszaki berendezésekhez. Mintegy a piacgazdaságok nagyüzemeinek hazai vetületeként létrejöttek olyan „**agrárgazdasági szigetek**” hazánkban is, amelyek méltán váltották ki a hozzájuk sűrűn látogató nyugati üzletemberek, mezőgazdasági és közgazdasági szakértők, sőt tudósok elismerését is.

Következménye volt mindez annak is, hogy a magyar agrárszakemberek más értelmiségi rétegeknél jóval nagyobb számban és sokkal korábban ismerték fel a gazdasági reformok szükségességét, majd igyekeztek a központi irányítás alól szabadulni. Tanulmányozták a „Nyugat” mezőgazdaságát. A helyszínen ismerték meg annak igazgatási, pénzügyi, kereskedelmi, információs, érdekvédelmi stb. környezetét. Megismerhették az agrártechnikai forradalom vívmányait, a hatékony vezetési módszereket, a minőség elsődleges szerepét, valamint nem utolsósorban az üzleti kapcsolatok jelentőségét és formáit. A mezőgazdasági szakemberek általában világosan látták ugyan a Nyugaton szerzett tapasztalatok hazai korlátait, mégis tevékenykedtek ezek bevezetésért (nem egyszer túlzott buzgalommal is). Az intézményszerkezeti változások megerősítették a mezőgazdasági érdekvédelmet is, amely sokáig állami-gazdasági és szövetkezeti lobbyként működött a pártban és az államigazgatásban, azonban formailag a vezetés uralma alatt maradt.

Aki tisztán akarja látni a mezőgazdaság jövőjét, annak reálisan kell megítélni a múltját is. Mindenki elismeri, hogy Magyarország ezer éven keresztül Európa egyik nagy éléskamrája volt. A városi polgárok azt teszik hozzá ehhez, hogy az a világ elmúlt, a mezőgazdaság súlya a korábbinak a tört részére csökkent. Ma már elég, ha minden ötvenedik munkaerő dolgozik a mezőgazdaságban. A jövőben pedig az össznépesség arányában egyébként is csökkenő falusi lakosságnak várhatóan csak az egy tizede él majd közvetlenül a mezőgazdaságból. A fejlett országokban ugyanis a mezőgazdaságban a nemzeti jövedelemnek csak alig az egy harmincad részét termelik meg ma már. Ez mind igaz és nekünk is ebbe az irányba kell mennünk, de **figyelembe kell vennünk a következőket is.**

A leggazdagabb országokban ma is az élelmiszer teszi ki a lakossági fogyasztás ötödét. Ennek ugyan alig nyolcada a mezőgazdasági alapanyag, (a többi élelmiszeripar, kereskedelem, stb.), de a kiinduló egy nyolcad nélkülözhetetlen a ráarakódó hétnyelcad létrehozásához. **Ahhoz, hogy a modern mezőgazdaság elláthassa feladatait, minden dolgozójára 6-8 más**

szektorokban dolgozó termeli meg a szükséges tőkejavakat, szolgáltatásokat, műtrágyát, vegyszert, energiát, továbbá látja el a feldolgozást és a kereskedelmet, valamint azok kiszolgálását anyaggal és felszereléssel.

A közvéleményt nyugtalanítja, ha az élelmiszer jelentős hányadát nem maga termeli meg. Ennek érdekében nem riad vissza még irreálisan nagy áldozatoktól sem. Jó példa erre többek között Japán, ahol a mezőgazdaság támogatása többszöröse annak, amennyiért a megfelelő mennyiséget a világpiacon be lehetne szerezni. Mégsem akarnak hallani sem arról, hogy ne védjék az élelmiszer ellátásuk jelentős mértékű önellátását.

A mezőgazdaság mindig sokkal több volt annál, hogy csak egy gazdasági ág legyen a sok közül, mert a falusi életformát jelentette. Márpedig a falvakban egyre inkább nemcsak azok élnek, akik a földdel gazdálkodnak, hanem ezeknél sokkal többen azok, akik szívesebben élnek kis településeken. Ezek aránya ugyan a városokban élőkhez képest lecsökkent, de azért ritka az olyan ország, ahol a népesség harmadánál kisebb hányada él falvakban. A falusi népesség arányának ez a csökkenése a technikai és mindenekelőtt az információs és szállítási forradalom következtében várhatóan meg fog fordulni. Ma a falvakban is hozzá lehet jutni minden információhoz. A gépkocsi pedig az egyéneket is könnyen mozgatja még 50-100 kilométeres körzetben is. **A jövőben tehát a falu felértékelődése várható.**

E felsorolás lezárásaként megállapíthatjuk, hogy nagyon tévednek azok, akik a mezőgazdaság jelentőségét, szerepét csak a klasszikus statisztika adatok alapján ítélik meg. Vegyük tudomásul, hogy **a közvélemény számára a mezőgazdaság mindig fontosabb lesz annál, amit a liberális közgazdászok hisznek.** Különösen igaz ez Magyarországon.

A múltunk eredményei és kudarcai annál fontosabbak, minél közelebb vannak hozzánk. Ezért különösen fontos reálisan látni azt, hogy mit jelentett a falvak és a mezőgazdaság szempontjából az elmúlt 50 esztendő. Annál is inkább, mivel erről a Jaltát követő kiszolgáltatottságunk és döntően nem önakaratunkból alakított sorsunk időszakából legtöbbször ezen időszaknak csak negatívumait emlegetik, a pozitívumait nem.

A rendszerváltás óta folytatott politikát viszont az utókor joggal fogja kritizálni azért, hogy a falvakról felkerült réteget nem részesítette elegendő politikai hatalomban. Amennyire a reformok kezdeményezésében és megvalósításban döntő szerepet játszott és a rendszerváltás után jelentős politikai befolyáshoz jutott városi polgárság, annyira nem vált ez jellemzővé a népi származású értelmiség esetében. Elsősorban ennek a következménye az, hogy a rendszerváltás után a tömegek támogatását egyre jobban visszanyerő baloldal nem képviseli azokat a népi elvárásokat, amelyek a szociális elkötelezettség és a nemzeti érdekek, értékek megőrzése szempontjából alapvetően fontosak lennének.

Összefoglalva a fentiekből levonható legfőbb következtetést, megállapíthatjuk, hogy a rendszerváltással szemben támasztott társadalmi elvárások elsősorban azért nem teljesültek, mert a nemzeti érdekek védelmezése szinte kizárólag a különböző mértékben jobboldali pártok ügyévé vált. Ez azért tragikus, mert a közvélemény nagy többsége a szociális elkötelezettség és a nemzeti érdekek együttes szolgálatát várná el a politikai vezetéstől.

Kiszámíthatatlan a történelem, a kollektivizálás

Ma ugyan a mezőgazdaságunk jó tíz évvel hátrább van a modernizálástól, mint volt hét évvel ezelőtt volt, mégis könnyebben és gyorsabban alakítható át és modernizálható, mintha nem lett volna kollektivizálás. Ez az állítás ma nálunk nemcsak megdöbbentően, de megbotránkozóan is hangzik. Lássuk hát röviden az érveimet.

A földreform szükségszerűen egyrészt politikai indokokból, másrészt rövid távú foglalkoztatási okokból szinte példa nélküli módon aprózta fel a mezőgazdasági földterületeket. Ezt indokolta egyrészt a parasztság évszázados földéhsége, másrészt az, hogy a háború utáni helyzetben a mezőgazdaság (helyesebben a magyar falvak - e kettő akkor egyet jelentett) három milliós munkanélküli seregét másként nem lehetett volna gyorsabban és jobban munkához és megélhetéshez juttatni. Ehhez járult még az is, hogy **a háborús pusztítások után minden tőke és felszereltség nélkül csak az elaprózott törpegazdaságok voltak képesek a viszonylag gyors újrakezdetre.** Ezt a feltételezést a következő három év fényesen igazolta. **A földreformmal kialakított sok törpe üzemnagyság megfelelt az akkori parasztság tőkeerejének és tapasztalatlanságának.** A semmiből nem lehetett volna modern farmergazdaságokat létesíteni, mivel az ahhoz szükséges technika is szinte ismeretlen volt akkoriban a parasztságunk számára. **A második világháború utáni három év alatt bekövetkezett hazai mezőgazdasági csoda, elsősorban az elaprózást is magával hozó, de a földigénylőnek földet juttató reform eredménye.**

Az alábbiakban összefoglalom, hogy mi lett volna a következménye, ha 1945-ben a technika akkori nemzetközi élvonalbeli állásának megfelelő nagyságú földeket osztunk ki az igénylők között. Csak az igénylők kisebbségét lehetett volna juttatásban részesíteni, mivel az akkori viszonyok között 15-25 hektár lett volna az üzemnagysági szempontból elfogadható minimum. Az igénylők többségét nem lehetett volna tehát kielégíteni. Ez politikai tekintetben valóban megvalósíthatatlan lett volna, mert az ilyen politikát folytatókat elseperte volna a juttatásban nem részesülők felháborodása. Az ilyen földreform mellett a Szovjetunió által minden eszközzel támogatott kommunisták még népszerűbbek lettek volna és még gyorsabban magukhoz ragadták volna a hatalmat.

Az igénylők közül elsősorban azoknak kellett volna földet adni, akik értettek volna farmergazdálkodáshoz. A nagyobb területeket azoknak kellett volna tehát adni, akik rendelkeztek farmergazdálkodáshoz szükséges némi szakmai és vállalkozói tapasztalattal. Ezért a korábbi kis- és középparasztok kapták volna meg a kiosztott föld döntő többségét. A korábbi 3 millió koldus viszont továbbra is koldus maradt volna mindaddig, amíg az iparosítás fel nem szívja őket.

Aki ismeri a háború előtti magyar falvak világát, tudja, hogy a lakosság nagy többsége a földhöz jutásnál is sokkal jobban szeretett volna munkát vállalni. Számukra a legalacsonyabb nyugdíjas állás is előbbre való volt a földnél. A falusi közvélemény irigyelte a csendőrt és a baktart, de még a harangozót is, mert a kisparaszti szegénység és állandó létbizonytalanság közepette a létbiztonság volt a legszebb álmom. Erről az igazságról különösen hallgat az a liberális politika, amely újra megteremtette a falvakat különösen sújtó munkanélküliséget.

Az 1945-ös földreformot tehát mindenképpen a lehető legjobb politikai és gazdasági megoldásnak kell tekinteni. Ez nemcsak a külpolitikai kiszolgáltatottságunknak felelt meg, hanem az érintett falusi lakosság elvárásának is. Mindezek ellenére azt is látni kell, hogy **a földreform a világpiaci szempontból mindenképpen versenyképtelen agrárstruktúrát hozott létre. Ebben a tekintetben még a földreform előttinél is rosszabbat.** A birtokstruktúra nemcsak rosszabb lett, hanem nagyon merev is. **Az egyszer kialakult paraszti földtulajdont**

csak nagyon hosszú idő alatt és nagyon költségesen lehet a gyorsan változó technikai feltételeknek megfelelően átstrukturálni.

Ezt látjuk Nyugat-Európában ma is. Bár ott nem ennyire elaprózott földtulajdonnal kezdtek és a háború végén a mezőgazdaságuk a felszereltség és a technikai ismeretek tekintetében sokkal előbbre állt, valamint az elmúlt ötven évet is sokkal gazdagabban élhették át, mégis a kor követelményeihez képest ma is elaprózott ott a földtulajdon. Ezen még kiterjedt bérleti viszonyok sem tudnak sokat segíteni. **Minden nyugat-európai fejlett és gazdag országban ma is a kíváncsnál sokkal kisebb üzem nagyságban hasznosítják a földterület nagyobbik felét.** Hogy mibe kerül a sok kis földterületen gazdálkodó paraszt megfelelő életszínvonalának biztosítása ott, ahol a bérek színvonala a mienkének a sokszorosa, mutatja az a tény, hogy a mezőgazdaság dotációja az Európai Unió költségvetésének nagyobbik fele, valamint a nyugat-európai élelmiszerfogyasztó a hazai mezőgazdasági termékekért a világpiaci ár kétszeresét fizeti. **Nálunk ugyan indokolt volna a jelenlegi agrártámogatást a többszörösére emelni, de ez is messze elmaradna attól támogatási színvonaltól, amit a sokkal gazdagabbról induló, sokkal tapasztaltabb és infrastruktúrával sokkal jobban felszerelt nyugat-európai mezőgazdaság élvezhet.**

Van még egy másik bizonyító érvem is. **Minden külső nyomás ellenére a lengyelek hősieen megőrizték a földreformuk során kialakított kisparaszti mezőgazdaságukat. Ennek mégis az lett a következménye, hogy a lengyel mezőgazdaság jobban el van maradva, mint a mienk, a lengyel falvak infrastruktúrája elmaradottabb, mint a hazai falvainké és a lengyel falvak szellemi tőkéje és szakismereti struktúrája is elmaradottabb, mint a mi falvainké.**

Az eredeti céljaiban alapvetően parasztellenes és erőszakos kollektivizálás a magyar nép számára ezer év óta a legnagyobb lelki sokkot jelentette. A száz évet késett földreform alig élt meg pár évet, az új gazdák éppen kezdtek megerősödni, amikor elemi erővel működésbe lépett a gazdasági tönkretételüket tudatosan okozó beszolgáltatási rendszer, amivel könnyebben lehetett őket bekényszeríteni a szovjet típusú termelőszövetkezetekbe. A kollektivizálás kezdeményezésében és végrehajtásában részt vevőket joggal ítéli meg nagyon negatívan az utókor. **A népellenes és lelketlen kollektivizálásuk azonban visszafelé sült el.** Társadalmi és gazdasági tekintetben a magyar falvak ezer éven keresztül Európában mindig relatíve jobban elmaradtak voltak, mint a városok és a földbirtokok. **Nálunk mindig nagyobb volt a város és a falu között a társadalmi és gazdasági különbség, mint Nyugaton. A magyar falvak relatív lemaradása soha nem volt nagyobb mint a két háború között.** Ezt az elmaradott falut verte szét a kegyetlen kollektivizálás, mert szándéka ellenére alkalmassá vált egy későbbi alulról történő polgárosodásra.

A szocialista múlt újraértékelése

A szocialista múlt elemzésével kell kezdeni annak a felmérését, hogy a korábban támogatott magyar mezőgazdaság milyen társadalmi és gazdasági értéket képviselt. Erről ugyanis a rendszerváltás óta a hivatalos politika csak rosszat mond. Nézzük tehát a magyar mezőgazdaság szocialista múltját.

Mint már szóltunk róla, **Sztálin azért számolta fel erőszakkal a paraszti mezőgazdaságot, mert mélységesen paraszt- és faluellenes volt.** Nem elégedett meg azzal, hogy elvették a parasztok földjét és minden termelő eszközét, azt a gyakorlatban még szövetkezeti tulajdonban sem hagyták. A gépeket, a vállalati irányítást és a termékek feletti rendelkezést még a politikai-

lag kiválogatott parasztokra és agronómusokra sem bízták, hanem a városi proletárok által vezetett gépállomásoknak adták oda.

Nálunk már alig emlékeznek arra, hogy a sztálinista termelőszövetkezet felett az igazi, a teljhatalmú politikai és gazdasági úr a gépállomás volt. 1956-nak a nagy tömegbázisa a sztálinista mezőgazdaság elleni tiltakozás volt. Nagy Imre mögé értelmiségi élcsapatként a humán értelmiség mellett elsősorban az agrárpolitikuskok álltak. Ez ellen a paraszti mentalitással és önállósági igénnyel szembeni gyakorlat ellen lázadt fel 1956 őszén az első jelre a falvak népe. Nincs példa a történelemben arra, hogy a nagyváros forradalmát a falvak olyan egységesen és gyorsan támogassák, mint ahogyan nálunk 1956-ot.

Az ellenforradalom győzelme után a legtartósabb ellenállás a mezőgazdaság vonalán volt. Ennek köszönhető, hogy az újra kierőszakolt kollektivizálás sem lehetett az, ami 1953 előtt volt. A magyar mezőgazdasági szövetkezetek és állami gazdaságok a szűk lehetőségek között mindig a gazdasági reformok termékeny talaját és fő támogatását jelentették. Ennek volt köszönhető, hogy a mi szocialista mezőgazdaságunk messze kiemelkedett a szocialista tábor egész mezőgazdaságának szürkéségéből.

Ezek után meglepő, hogy **a rendszerváltás után sokkal inkább megbocsátottak azoknak, akik az előző rendszert túllihegték (akik az állami adminisztrációban és a gazdaság különböző területein korábban azért váltak be, mert nem sürgették, nem ügyeskedték ki a reformokat), mint azoknak, akik korábban is a reformok oldalán álltak.** Ezért lehet hiányolni, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek vezetői a rendszerváltás után alig jutottak politikai szerephez. Mennyivel több korábbi minisztériumi főtisztviselő tudta sikerrel átmenteni magát az új hatalomba, mint amennyi mezőgazdasági nagyüzemi vezető! Pedig a szocializmus utolsó harminc évének agrárpolitikája nemcsak a szűken vett mezőgazdaságban hagyott pozitív nyomokat, hanem a falvak társadalmi életében is. A magyar falusi társadalom az erőszakos kollektivizálás következtében nagy lépést tett előre. A paraszti tradíciókat megőrző, a törvényes keretek között átépülő falut az jellemezte volna, hogy a tudata és a társadalmi szerkezete a kívánatosnál lassabban igazodott volna a jövő követelményeihez. Az ilyen falusi társadalmak mindenütt a konzervatív erők fő támaszai. Különösen állt volna ez a tőlünk keletre levő országokra.

A kollektivizálás azonban szétverte a mi falvainkat is jellemző konzervatív tradíciókat. Annak hangsúlyozásával, hogy a kollektivizálás bűnös célokkal és még bűnösebb eszközökkel történt (tehát a végrehajtóinak bűnössége vitathatatlan), **ideje, hogy az előre nem sejtett, a végrehajtók szándékaival ellenkező pozitív hatásait is elismerjük.** A kollektivizálás azzal a céllal történt, hogy a falvak népe jobban kizsákmányolható és elnyomható, valamint a gazdasági erejétől teljesen megfosztott legyen. Újból elmondom: **a gonosz politikai szándék azonban fokozatosan visszafelé sült el.** A szocialista társadalmakban általában, különösképpen pedig nálunk Magyarországon, éppen a megsemmisítésre ítélt agrárszektor lett a sztálinizmus fellazításának fő bázisa.

Ha a teljhatalmú politikai vezetők úgy ítélték meg, hogy a talaj adottságok nagyon mostohák, eltekintettek a „magasabbrendű” szövetkezeti formától. Az állami gazdaságok pedig eleve irtóztak az ilyen területek átvételétől. Megtehették ezt, mivel ők voltak a „legmagasabbrendűek”, ők válogathattak a leginkább. **Így volt szerencséje a rossz adottságúnak minősített területek egy részének.** Ezek területileg sem érték el azonban az összes terület huszadát, aranykoronában pedig még alacsonyabb volt a részesedésük. Ha lett volna szemük az agrárszakembereknek a látásra, ezen területek tapasztalataiból le kellett volna szűrniük a tanulságot: a kollektivizálás mind gazdasági, mind politikai csődöt jelent. Ezeken a nem kollektivizált területeken alakult ki a falusi lakosság, a parasztság legerősebb politikai tudata.

Ezek a területek lettek az ország leggazdagabb mezőgazdasági tájai. Itt volt a legmagasabb az egy lakosra jutó betétállomány, itt volt a legnagyobb a gépkocsi sűrűség. 1989-ben Kiskörös vezetett a városok között az ezer lakosra jutó gépkocsikat nézve. Megelőzte Budapestet, még sokkal jobban az ország legtermékenyebb mezőgazdasági területein lévő városokat. A települések között pedig Pusztaszer vezetett, az autósűrűsége elérte az osztrák átlagot. Természetesen **ezek a korábban kimondottan szegény vidékek relatív gazdagságukat annak köszönhetik, hogy a jó adottságú területeket megnyomorította a kollektivizálás.** Ezek az eredmények elsősorban a kollektivizált mezőgazdaságról mondanak negatív ítéletet. De Kiskörös, vagy Pusztaszer egy egészséges agrárpolitika mellett csak relatíve lett volna szegényebb, abszolút értelemben minden bizonnyal még gazdagabb. Egy gazdagabb országban ugyan nagyobb lett volna borukkal, gyümölcsükkel, zöldségükkel szemben a verseny, de sokkal nagyobb lett volna a lakosság fizetőképes kereslete is e termékek iránt. Már ideje volna felhagyni a kollektivizált mezőgazdaság híveinek azzal az érveléssel, hogy a nem kollektivizált mezőgazdaság csak azért virágozhatott így, mert ellátta a nagyüzemi mezőgazdaság. Ez igaz a háztájira, a kiegészítő gazdaságra, a kisüzemi állattartásra bizonyos mértékben, de a kiskörösi bortermelők, vagy a pusztaszeri főliázók semmit nem kaptak a nagyüzemekről, mégis meggazdagodtak. **A mezőgazdasági kistermelés éppen azokban az intenzív növénytermelési formákban vált a legjövődélmezőbbé, amelyekben elhanyagolható a nagyüzemek segítsége.** A főliázás, a dinnyezés, a fűszerpaprika- és a hagymatermelés alig kapott valamit a nagyüzemekről, a pénzügypolitikától, vagy akár az agrártudományoktól, mégis jövődélmező volt. Ezzel szemben az állattartás volt a legkevésbé jövődélmező a kistermelők számára, pedig itt jelentkezett leginkább a nagyüzemek takarmányellátó szerepén keresztül a ráutaltság.

A kollektivizálás a másik oldalon megkímélte az olyan területeket, ahol a terepviszonyok nem tették lehetővé a nagy táblák kialakítását. Vonatkozott ez a terméketlen domboldalakra, az úgynevezett kecskelegelőkre, a kistalvák szőlőhegyeire. Itt is látni kellene a csodát. Ma ezek a megkímélt területek jórészt a hétvégi házak birodalmai lettek, ahová a lakosság óriási áldozatok árán több vagyont vitt be, hozott létre, mint amennyit az állam, az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek a nagyüzemi mezőgazdaságba felhalmoztak. Ezeken a területeken rengeteget építettek, telepítettek és itt is sok zöldség, gyümölcs, virág és öröm terem. Sajnos még statisztikánk sincs arra, hogy mennyi személyi tulajdon született ezeken a nem kollektivizált területeken. Ezelőtt tizenöt évvel felmértem Szentendre város határában a felépült lakások, nyaralók, hétvégi házak értékét. Akkor volt 9 milliárd forint, ami ma 25 milliárdnak felel meg. Jelenleg a lakosság a kimondottan üdülőkön kívül, becslésem szerint mintegy 1000 milliárdnyi vagyont halmozott fel a „kertjeiben” részben kertészkedés, részben nyaralás, kikapcsolódási célokkal. Ha ezzel azt állítjuk szembe, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek bruttó ingatlan vagyona nem éri el az 500 milliárdot, kétségbe kell esnünk. **Mi lett volna ennek az országnak a mezőgazdaságával, ha a lakosság nemcsak nyaralóra, hétvégi házra takarékoskodott volna, nem ezek létesítésére fordította volna energiáját, hanem legalább fele részben a mezőgazdasági termelés felszerelésére, feltételeinek javítására?**

A mezőgazdasági szempontból értékesebb területek tehát szinte maradéktalanul állami gazdaságokba és termelőszövetkezetekbe lettek kényszerítve. Jelenleg 133 állami gazdaság és 1253 termelőszövetkezet működik. Az állami gazdaságok átlagos földterülete 7.400, a termelőszövetkezeteké 4.200 hektár. Önmagában már ezek a területnagyságok is anakronisztikusak a modern mezőgazdaságban, ott ahol a piac, a verseny és nem a politikai erőszak alakítja az üzemnagyságokat. Ma is versenyképes az a külterjes gabonatermelő, aki pár száz hektáron gazdálkodik, de csak akkor, ha ezt elsősorban a saját és családja munkaerejére alapozva teszi. Maga a terület azonban önmagában még nem jelent üzemnagyságot. Különösen nem jelent napjainkban. Lehet kis területen nagyon intenzíven gazdálkodni, és extenzív művelési módon

még nagy területen is csak az olyan gazdálkodás hatékony, amely elsősorban a család munkaerejére épül.

A nemzetközi téren győztes farmergazdaságokhoz viszonyítva a sok száz (esetleg sok ezer) dolgozót összefogó, bürokratikus irányítású, versenyképtelen nagyüzem drágának bizonyult. **A mezőgazdaságban a modernséggel arányban kerül előtérbe az egyéni motiváció és a tulajdonosi érdek.** Ezért győzött mindenütt a családi tulajdonon és munkaerőn alapuló farmergazdaság. Ezzel szemben a szocialista nagyüzemeket a jogi értelemben vett tagjaik sem érezték magukénak. A nagyüzemek érdekében a tagok nem fáradoztak, nem kezdeményeztek, sőt annak megrövidítését természetes joguknak tekintették.

Mint már szoltam róla - egyre inkább még a **termelőszövetkezetek meglopását is erényként ismerték el**, de ez nem az erkölcsök megromlását jelentette. Ennek hátterében elsősorban az a sok száz éves erkölcsi magatartás volt, hogy a földesúrtól lopni nem bűn. A falusiak mentalitása szerint egyrészt a falusi nép joggal tartotta erkölcstelenebbnek a földesúr nagy gazdagságát, mint annak megkárosítását. **A szocializmus viszonyai között pedig joggal tartotta erkölcstelenebbnek a tőle erőszakkal elvett vagyonával rosszul gazdálkodó szövetkezet létét, mint annak meglopását.** Másrészt az egymástól való lopást ugyanakkor erkölcsileg továbbra is elítélték. Az nem is terjedt el a korábbinál jobban a szövetkezeti évtizedek alatt. Harmadsorban mindenki tudta, hogy **a lopott takarmány, vetőmag, műtrágya, alkatrész jobban hasznosul a háztáji gazdaságban, mint a nagyüzemben.** A nagyüzemek pocsékolása miatt joggal botrányozott meg a falusi közvélemény. **A közerkölcsök megromlása mindig a hatalom bűne, a nép csak a saját világának erkölcsiéért felelős.**

Ezt figyelembe ajánlom azoknak a politikusoknak (és mindenekelőtt gazdaságpolitikusoknak), akik **azon botrányoznak, hogy a rendszerváltás óta a közerkölcsök még jobban megromlottak**, hogy sok a korrupció, az adócsalás, az állam megrövidítése. Az okok és ne a jelenség ellen hadakozzanak. **Ha a közvélemény a hatalom által meglopottnak, becsapottnak érzi magát vagy csak azt látja a nép, hogy az ő gondja nem a hatalmon lévők, akkor virtussá válik a hatalom kijátszása és az állam meglopása, sőt még a tudatos kártevés is.** Ha egy társadalomban az tapasztalható, hogy elsősorban a közerkölcsök romlottak meg, de a családokon és a kis közösségeken belül kevésbé tragikus a helyzet, akkor nem lehet vitás, hogy a közvélemény nem érzi a hatalmat magáénak és annak a vesztét várja, valamint a megkárosításának csak örül. **Szerencsére a népnek ez ellen az erkölcsi ítélete ellen semmiféle hatalmi szigor nem képes védekezni. Ha a hatalom a közerkölcsök megromlását tapasztalja, akkor szálljon magába és javítsa meg a saját erkölcsét, mert abban van minden baj forrása. Minden más erőfeszítés eleve kudarcra van ítélve.**

Amivel falun a mezőgazdasági nagyüzemet megkárosították, azzal élesztették fel a saját tulajdonosi érdekeltségüket. Az életképtelen nagyüzem mellett a magángazdálkodást elvető politika kénytelen volt megtérni a háztájit, a másodgazdaságot, amely azután nemcsak az egyéni érdekeltség bölcsője lett, hanem a dolgozók, a szövetkezeti parasztság tudatának alakítója is. **A közös jelentette a létminimumot, a mellékes mozgó jövedelmeket.** Amíg a fix jövedelem egyre csökkent, a mellékes dinamikusán nőtt. Egyre többen voltak olyanok, akiknek a másodgazdaságukból már több jövedelmük származott, mint a munkaviszonyukból. A mentalitást egyre inkább a másodgazdaság, vagyis az egyéni és a családi vállalkozás formálta. **Maga a szövetkezet is támogatta a tagság mellékjövedelmeit. Kiegészítőnek szívesen adott valamit természetben, illetve elnézte annak elvitelét, mivel nem tudott megfelelő bért biztosítani.** A kilopott érték után nem kellett bérjárulékot fizetnie, a dolgozó pedig sokszor és joggal a bérnél is fontosabbnak tekintette azt. Ilyen jövedelem-kiegészítés volt a házépítés is. A tagság nagyon honorálta, ha a szövetkezet ebben a számára mindennél

fontosabb beruházásában segíti. Ez a házépítés volt aztán a magyar falvakban a legjobb szervezője annak, hogy a rokoni, baráti és munkatársi kapcsolatok gazdasági alapon is megerősödtek.

Az életképtelen mezőgazdasági mamutüzemek maguk is kénytelenek voltak kiegészítő jövedelemforrás után nézni. Így alakult ki a szövetkezetekben és az állami gazdaságokban az ipari és a szolgáltató üzemágak sora. A mezőgazdasági profil volt a védőpajzs, ami mögött működtetni lehetett a jövedelmező melléküzemeket. Ezek jövedelmezőségét az is garantálta, hogy a mániákus nagyüzemi iparpolitika mellett hiány volt beszállító kis- és középüzemekben. **A rendszerváltás után ezek a jövedelmező melléküzemágak vagy megszűntek vagy privatizálódtak, ezzel azonban a mezőgazdasági nagyüzem elesett attól a mellékforrástól, amelyek korábban a mezőgazdasági profiljának, a technikai fejlesztéséhez, továbbá a falusi munkaerő foglalkoztatásához fontos források voltak.**

A termelőszövetkezetek ipari és szolgáltató profiljai értékesek voltak abban a tekintetben is, hogy növelték a falusi lakosság szellemi, szakmai tőkájének sokrétűségét. Ennek köszönhető, hogy a falvak lakói között olyan sok szakma van képviselve. Ennek az értéke nehezen számszerűsíthető, de rendkívüli jelentősége mégsem vitatható. A mezőgazdasági **melléküzemágak** fontos szerepet töltek be abban is, hogy **egyre inkább igazi vállalkozásokká váltak**, ahol kiderülhetett, hogy milyen hasznos az ügyeskedés. A rendszerváltás után megnyílt vállalkozási lehetőségek számára ezek az üzemágak voltak a legjobb menedzserképzők. Nem véletlen, hogy a szocialista rendszer utolsó tíz évében a leginkább vállalkozó hajlamú emberek vállalták az ilyen melléküzemágak vezetését. Ezt jól bizonyítja az a tény, hogy a párhatalmon belüli szektások a fő ellenséget a melléküzemeket vállalkozásszerűen működtetőkben látták. A párton belüli szektás erők a konstrukciós pereket ezek ellen indították.

Mivel a falvak a diktatúra eszközeivel nehezebben voltak elérhetők, ellenőrizhetők, ott volt mindig a törvények kijátszásának a nagyobb lehetősége. Azzal, hogy korábban **a vagyoni nemzetiségi és felekezeti ellentétek miatt könnyen megosztható falusi társadalom megszűnt**, az erőszakos kollektivizálás érdekközösséget teremtett. **A mai magyar falusi társadalom még a nyugati polgári demokráciák falvaihoz képest is homogén és erős társadalmi közösséget jelentettek.**

Más okból is érthető, hogy a másodgazdaság előbb és szélesebb keretek között jelent meg a falvakban. Az önállóságától megfosztott parasztságban még erősek voltak a magángazdálkodás emlékei. Ilyen tapasztalatokkal és lehetőségekkel az értelmiséghez tartozók és a városi munkások nem rendelkeztek. **A paraszt számára a szövetkezet a lehető legjobb megoldásnak bizonyult, mert mellette viszonylag szabadon lehet gazdálkodni.** A munkaviszony jelentette a havi minimális fixet, a nagyüzemből viszont lehetett takarmányt, vetőmagot, műtrágyát szerezni, valamint bérelni lehetett a szükséges gépeket. Megszűnt a paraszti önállósággal járó állandó létbizonytalanság, ugyanakkor a szabad időben minden korábbinál elképzelhetően nagyobb lett a kereseti lehetőség és a szabadság. **Gyermekkorom paraszti világának az álma teljesült a biztos fix (azaz nyugdíjas állás) mellett lehetővé vált gazdálkodás és a vállalkozási szabadság révén. A másodgazdaság számára ideális makrokörnyezetet biztosított a szocialista gazdaság versenyképtelensége, drága termelése, áruhiánya stb.** Aki ezt nem látja be, az nem értheti meg, hogy rövid idő után miért nyugodott bele a parasztságunk az embertelen kollektivizálásba, miért voltak gyengék a falvakban a rendszerellenes erők és miért juthatott többségre a régi rendszer utódpartja a legutóbbi választásokon.

A falvak életében a rendszerváltás több rosszat, mint jót hozott. Megszűntek a maszek világot és a falusi társadalom egészét támogató gazdag termelőszövetkezetek és állami gazdaságok. Megszűntek a könnyű munkaalkalmak. Most a falusi munkanélküliség az országos átlagnak legalább kétszerese. Most nem a drágán termelő nagyüzemekkel, hanem a reánk eresztett olcsó tőkés importtal kell versenyezniük. Megszűnt a minden minőséget átvenni hajlandó keleti piac is.

Az agrárpolitika kialakítói csak a támogatások megszüntetésével járó megtakarításokra gondoltak, de egyáltalán nem számoltak azzal, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek milyen óriási társadalmi és gazdasági terhet vettek le a központi gazdálkodásról a következők szerint:

A mezőgazdasági nagyüzemek gondoskodtak a helyi munkaerőfelesleg felszívásáról. Ma ezt a munkaerőt a központi költségvetésből kell munkanélküli (és más szociális) segélyeken eltartani. **Ez a munkaerőleépítés nemcsak nagy költségvetési többletkiadással járt, hanem rontotta a falvak politikai és gazdasági hangulatát is.** Ma a falvakban a munkanélküliség lényegesen nagyobb az országosnál, egyes vidékeken egyenesen katasztrofális. Ennek a következménye az is, hogy megnőtt a halandóság, az alkoholizmus, az erős dohányzás (köztudott, hogy a tartósan munkanélküliek a világon mindenütt sokkal előbb halnak meg, sokkalta több egészségügyi ellátást igényelnek, sokszorta több közöttük az alkoholista és az erős dohányos, aminek szintén költségvetési többletigényei vannak).

Egy sor bedolgozó és szolgáltatási ágat építettek ki, ami jó alap lehetett volna a közép-méretű magánvállalkozások kialakítására. Ezek azonban a kormányok gazdaságpolitikája következtében és kellő piac hiányában nem nagyobbak, hanem kisebbek és elmaradottabbak lettek. **Ma a falvakban kevesebb az ipari vállalkozás és az iparban foglalkoztatott dolgozó, mint tíz évvel korábban volt.** Ezzel a falvak politikai és gazdasági struktúrája nem előnyére, hanem hátrányára változott.

A mezőgazdasági nagyüzemek léte sokat segített a tagság és a helyi lakosság másod-gazdaságainak a jobb szabadidő kihasználásában. Részben olcsóbb takarmányt, anyagot, műtrágyát adott, részben ezeket ellopták.

A lopás ténye ugyan megbotránkoztató, de azt is látni kell, hogy ezek az anyagok így nagyon jól hasznosultak, ma pedig hiányoznak a minden mellékjövedelemre sokkal jobban rászoruló lakosságnál.

A mezőgazdasági nagyüzemek támogatták a falvak infrastruktúrájának a kiépülését. Utakat és telefonvonalakat építettek, támogatták az iskolákat és a kultúrházakat. Ma ezek a kiadások kizárólag a költségvetést terhelik, illetve elmaradnak. Elég csak azt megnézni, hogy hány kultúrház halt el az utóbbi években. A mezőgazdasági nagyüzemek dolgozóik üdültetéséről, továbbképzéséről is gondoskodtak. Ma ebben a tekintetben a falusi lakosság szinte semmire nem számíthat.

Még a politikai tudományok művelői előtt sem vált világossá, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek milyen óriási szerepet játszottak a magyar falusi társadalom modernizációjában és a falvak polgárosodásában, pedig - véleményem szerint - az ezen a téren elért eredményeket ezer éves történelmünk egyik nagy lépéseként fogja majd számon tartani az utókor. Ezeknek a funkcióknak az ellátása minden bizonnyal nem a mezőgazdasági nagyüzemknél volt a legjobb helyen, de ott mégis ellátták ezeket. Ma ezek egy részének az ellátása a költségvetést terheli vagy nincs megoldva. **A mezőgazdaságnak adott állami támogatás kapcsán mindig meg kellene azt is vizsgálni, hogy mi mindent kap ezért cserébe a társadalom és az állam.**

A mezőgazdaság jelenlegi helyzete nemcsak az ágazat, hanem az egész magyar társadalom számára jelent társadalmi válságot. Nagyon nem ismerik a magyar társadalmat azok, akik a mezőgazdaság nemzetgazdasági jelentőségét azzal mérik, hány embernek ad főfoglalkozású jövedelmet és mennyivel járul hozzá a megtermelt nemzeti jövedelemhez. A mezőgazdaság társadalmi és makrogazdasági jelentősége ennél sokszorta nagyobb. A lakosság fele lényegében falusi életformában él. Még a városaink külső kerületeiben is jellemző a vidéki életforma.

A rendszerváltás óta minden kormány közös hibája, hogy nem értékeli azt a létbiztonságot, ami a vidéki ember számára az életszínvonalnál és az inflációnál fontosabb. **A liberális értelmiségiek azt hiszik, a vidéki embernek is az a fontos, ami nekik, vagyis a politikai demokrácia, sajtószabadság és a szabad verseny. Ezek az értékek azonban az ország nagy többségét jelentő vidéki kisemberek számára másodrangú jelentőséggel bírnak.**

A török és a szovjet megszállás történelmi párhuzamai

Nekünk magyaroknak érdekes a történelmi párhuzam, amit a falvak életében a török és a szovjet megszállás jelentett.

A török megszállók elzavarták a földesurakat és a főpapokat azért, hogy a falvak népe vezetés nélkül maradjon, jobban ki legyen szolgáltatva az elnyomó külső hatalomnak. Azzal pedig, hogy a jobbágyság egyéni adóztatását felváltották a faluközösség együttes adóztatásával, lényegében egy középkori kollektivizálást hajtottak végre.

A török megszállók céljait szolgáló intézkedések azonban éppen fordítva sülték el. A népet sanyargató földesurak hatalma megszűnt, a falusi közösség a maga gazdája lett. Az erőszakkal kialakított adózó faluközösségekben megszűnt minden vagyoni ellentét. Korábban az egyik jobbágycsalád azt akarta, hogy a másik teljesítsen többet az elnyomó földesúr felé, most összefogtak, hogy együtt fizessenek minél kevesebb adót. Az egész falu egységben lett cinkos a megszállók kijátszásában. Hamar megtanulták azt is, hogy nekik nem a szultánhoz, hanem a helyi hatalmat képviselő szpáhihoz kell igazodni, azt kell korrumpálni.

A szovjet megszállás viszonyai között a moszkovita porta elzavartatta a korábbi urakat és felszámolta a falvakban a klérusok hatalmát. A parasztokat megfosztotta tulajdonuktól. Mindezt annak érdekében tette, hogy ne tudjanak ellenállni.

Más korban és más nemzetközi viszonyok között történt lényegében ugyanaz, mint a török megszállás alatt. A falvakban megszűntek a korábbi vagyoni, felekezeti és nemzetiségi ellentétek. A lakosság egésze egységbe szerveződött az elnyomó külső hatalommal szemben. Maguk választottak maguknak vezetőket. Összefogtak annak érdekében, hogy minél kevesebbet vihessenek el a megszállók és azok helyi csatlósai.

A párhuzamra teszi fel a koronát, hogy a kollektivizálás kijátszása éppen a Duna-Tisza közében volt mindig a legjellemzőbb. A maszek világ ott virágzott a legjobban, ahol a török uralom a legszervezettebb volt. A nyári hadjáratokra Kis-Ázsiából felvonuló török hadseregeknek a Budára vezető, viszonylag száraz pusztai, alföldi terep megszállva tartása volt a legfontosabb. Ahogy a török megszállás teremtette meg az alföldi falvak bizonyos polgárosodási feltételeit, úgy vált a magyar falvak társadalmi felemelkedésének alapjává a megsemmisítését célzó sztálinista kollektivizálás.

A falvaink ugyan ez esetben sem úgy polgárosodtak, ahogyan a jólétben élő, évszázados folyamat eredményeként kialakult nyugat-európai falvak, de éppen ezért sok tekintetben azoknál előbbre álló falusi társadalom alakulhatott ki. Nálunk mára a falvakban kisebb a konzervativizmus, a vagyoni megkülönböztetés, nagyobb a társadalmi egyenlőség és mobilitás, mint Nyugat-Európában.

Történelmi párhuzam a másodgazdaságon alapuló németalföldi polgárosodással

Külön kell szólni arról, ahogyan **a magyar falvakban igen széles társadalmi bázison gazdasági tekintetben is megindult a tömeges polgárosodás.** Itt egy másik történelmi párhuzam kínálkozik illusztrációként.

Amikor a balti térségből tengeren érkező gabona válságos helyzetbe hozta a németalföldi feudális mezőgazdaságot, a jobbágyság már nem voltak képesek csak a mezőgazdaságból megélni. Ezért mind ők, mind a földesurak örömmel fogadták, hogy a városi polgárok megrendelésekkel látják el a jobbágyság háziiparát, mindenekelőtt a textilfeldolgozását. Ez azt jelentette, hogy csökkent a jobbágyság függősége a feudális földesurakkal szemben, egyre inkább a városi polgárság sorsától függött a sorsuk. Ezért a városi polgárságot tekintették mintaképnek, annak a szervezeti felépítését akarták a maguk helyi világában is átültetni.

Ennek, a mai szóval másodgazdaságnak, jellemzővé válásának köszönhető, hogy a lakosság nagy többségében polgárosodási ambíciók születhettek. Ez a cél viszonylag sokuk számára elérhetővé is vált. A németalföldi polgárosodás azért jelentett a klasszikus polgárosodási úttal szemben minőségi különbséget, mert az utóbbi csak viszonylag szűk városi réteget, a feudális viszonyok között kialakult előjogaira féltékenyen vigyázó céhiparosokat érintette. Ezzel szemben **a másodgazdaságon alapuló polgárosodás a korábbi életformájuktól szabadulni igyekvő széles paraszti rétegeket vont be a polgárosodásba. Ez azt jelentette, hogy tízszer, esetleg százszor szélesebb társadalmi rétegben vált jellemzővé a polgárosodási ambíció.**

Ugyanez játszódott le nálunk az 1970-es évek után. A mezőgazdasági nagyüzem képtelen volt már a falusi lakosság jövedelmi elvárásainak eleget tenni. Ezért megengedték nekik a másodgazdaságot. Ennek széles elterjedése azonban alapvetően megváltoztatja a falusi lakosság tudatát, mert nagyon széles rétegekben ébred fel a polgárosodás vágya.

Amíg a jelenszázadi klasszikus polgárosodás legfeljebb a lakosság tizedét érinti, a másodgazdaság átformálja a lakosság nagyobbik felének tudatát. Minél jobban versenyképtelenné vált a nagyüzemi szocialista gazdaság, annál szélesebb területen engedte meg a hatalom a másodgazdálkodást. Ezzel egyre szélesebb frontot nyitott a saját alapjait veszélyeztető társadalmi erők kibontakozása előtt. Ahogy nőtt a másodgazdaság, úgy csökkent a lakosság jelentős hányadának függősége a munkaadóktól, vagyis a fix jövedelmet biztosító hatalomtól.

Kiktől tanuljunk és kiktől ne

A gyorsan integrálódó **világgazdaságban a mezőgazdaság az egyetlen terület, amely nehezen adja meg magát.** Szinte nincs olyan ország, amelyben ne volna lényegesen nagyobb a mezőgazdaság politikai súlya és anyagi támogatása, mint a nemzeti jövedelem termelésében játszott szerepe.

A mezőgazdasági lobbyk spontán erejére mi sem jellemzőbb annál, hogy hosszabb távon még a szovjet rendszeren belül is maga alá gyűrte a sztálinizmus beteges falu-, paraszt- és agrár-ellenességét. Sztálin halála után a Szovjetunió mezőgazdasága relatíve több politikai és gazdasági támogatást élvezett, mint amekkorát a kapitalista országoké. Természetesen ebben közrejátszott az is, hogy életképtelen nagyüzemi struktúrája, bürokratikus irányítása és az egyéni érdekelttség hiánya miatt több támogatásra is szorult.

E téren nem előre, hanem hátrafelé megy az idő abban az értelemben, hogy **nem csökkennek, hanem nőnek a mezőgazdasági támogatások mind az ott megtermelt értékhez, mind az ott dolgozók számához viszonyítva.** Nehéz megérteni, hogy minden országban éppen abban az ágazatban nyilvánul meg a nemzetközi integrációval szemben a legnagyobb ellenállás, amelyben a legnagyobbak a termelékenység különbségei és ahol ezeket nemcsak a technika, hanem az éghajlati és a talajadottságok is nagymértékben befolyásolják.

A mezőgazdaság támogatása az OECD országokban 1980 és 1994 között az ott termelt nettó érték 30 %-áról 50 %-ra nőtt. Ezen belül a legmagasabb Japánban (76%), a legalacsonyabb Ausztráliában (12%). Azt lehetne hinni, hogy ott nagy a támogatás, ahol sűrűn él a lakosság, ott kicsi, ahol ritka. Ha azonban azt vizsgáljuk, hogy mibe kerül a fogyasztónak a mezőgazdasági árak mesterséges emelése, akkor azonnal kiderül, hogy - többek között még Ausztráliában, Kanadában és az Egyesült Államokban is - az átlagnál magasabb ez a mutató.

Más megközelítésből egy mezőgazdasági munkahely megteremtése legdrágább Kanadában (ahol meghaladja a 100 ezer dollárt), de egy átlagos munkahelyteremtésnél drágább az Egyesült Államokban is. Ugyanakkor az átlagosnál alacsonyabb Japánban, mert ott a rendkívüli mértékű dotációt elsősorban azok kapják, akik kiegészítő foglalkozásként termelnek rizst a tenyérnyi földeken. A mezőgazdaság támogatásáért legnagyobb árat azonban még így is a japán fogyasztók fizetnek, mert ott a rizs felvásárlási ára közel tízszerese a világpiaci árnak.

Egy OECD tanulmány szerint 1988-as áron évi 72 milliárd dollárba kerül a fejlett országokban a mezőgazdasági támogatás. Ez a fogyasztásuk 1 %-a (tehát nem is nagy összeg), mégis igen jelentős, ha arra gondolunk, hogy mit lehetne évente ekkora összegből megoldani. Érdekes a tanulmánynak az a része is, amelyben kimutatják, hogyan alakulna egyes területeken a mezőgazdasági export, ha nem volnának ármódosító támogatások és védelmi vámok. Az ausztrál húsexport 215%, az új-zélandi tejtermékek exportja 190%-kal nőne, miközben Japánban a mezőgazdasági termelés 24%, Kanadában 17%, és ami a mi szempontunkból különösen jelentős, a Közös Piacban pedig 19%-kal csökkenne.

Itt érdemes megállapítani, hogy a nálunk sokkal gazdagabb országok csak ott követelik meg a világkereskedelem liberalizálását, ahol előnyös a helyzetük. Ahol nincs előnyük, ott minden erejükkel védik a hazai termelést. Ez az erősek erkölce. Ezzel szemben gyengébbeknek minden eszközzel védekezniük kellene. **Ha arra gondolunk, mit jelentene számunkra egy agrárdotációtól mentes világpiac, alig vonható kétségbe, hogy sokkal több előnyünk, mint hátrányunk származna belőle. Ennek több oka közé tartozik az, hogy**

- nálunk nagyon alacsony az egységnyi mezőgazdasági területre jutó lakosság, tehát a mi potenciális agrárfeleslegünk az európai élvonalba tartozik;
- a magyar embereknek átlagon felüli érzéke van a mezőgazdasághoz, amit mi sem bizonyít jobban, mint az a mód, ahogyan a mi szocialista mezőgazdaságunk kiemelkedett a többi közül;
- éghajlatunk és talajadottságaink egy sor minőségi termék termelésére rendkívül alkalmas; és

- a legnagyobb agrárpiacot jelentő Nyugat-Európa a potenciális versenytársaknál sokkal közelebb van hozzánk.

A mezőgazdaság támogatásának felszámolhatósága azonban nem következik abból, hogy számunkra kedvező volna, ha minden ország erre az útra lépne. Az ugyanis nem engedhető meg, hogy - az egyébként versenyképes - mezőgazdaságunk kiszolgáltatott helyzetbe kerüljön a miénknél sokkal jobban dotált mezőgazdaságokkal való versenyben.

Mindezek ellenére világosan látnunk kell, hogy **mi jobban járnánk, ha a világ gazdag országai nem dobnának ki az ablakon évi 70 milliárd dollárt csak azért, hogy kielégítsék a hazai agrárlobbyk érdekeit.** Ahhoz ugyanis nem fér kétség, hogy a modern világban a gyors és olcsó szállítási és tárolási feltételek mellett a hazai élelmiszerellátásnak nincs komoly stratégiai jelentősége.

Az elmúlt ötven év azt bizonyítja, hogy azok az országok értek el az átlagnál gyorsabb fejlődést, amelyek nem rendelkeztek nyersanyagokkal, mindenekelőtt energiahordozókkal. Viszonylag lemaradtak azok, amelyek ezen a téren autarchiára törekedtek. Remélhetőleg a következő évtizedekben az fog kiderülni, hogy a mezőgazdasági önellátás mesterséges támogatása sem volt kisebb tévedés.

Miért támogassuk a mezőgazdaságot?

A mezőgazdaságot azért is kell támogatni, mert mások is támogatják. Nem lehet lemondani e fontos ágazat támogatásáról, ha azt mások rendszeresen megteszik. Ha az Európai Unió évente 80 milliárd dollárt, a mezőgazdasági termelési érték 50 százalékát adja támogatásként, akkor mi nem tehetünk mást, minthogy legalább ilyen arányban támogatjuk a mezőgazdaságot.

Az átlagosnál nagyobb mezőgazdasági támogatást indokolja nálunk az, hogy a nyugati országokéval szemben még két külön feladatot is meg kell oldanunk. Egyrészt sokba kerül maga az utolérés, másrészt alapvetően át is kell alakítani mezőgazdaságunk struktúráját. A mezőgazdasági termelőknek nálunk még évekig nem elég, ha a termelés költségei megtérülnek, valamint a jövedelmük nem marad el lényegesen a bérből élőkéhez képest, továbbá az elhasznált eszközöket pótolni tudják, hanem olyan forráshoz is kell jutniuk, amiből a versenyképes struktúrát kiépíthetik. Az utoléréshez több beruházásra van szükség, mint a fejletteknek a színvonal tartásához. **Ezt a támogatási többletigényt tovább növeli, hogy nálunk nagyon hiányoznak a farmergazdasági tapasztalatok. A parasztoknak nem volt erre alkalmuk, az egyetemeken pedig éppen ezt nem tanították**

A magyar mezőgazdaság a szocialista rendszer utolsó harminc évében jelentős, de a nyugat-európainál (vagy a szomszédos osztráknál) kisebb állami támogatásban részesült. Az 1960-as években azért volt ez így, mert a szocialista nagyüzem megszállottjai és a hivatalos politika képviselői erősen támogatták a mezőgazdaságot, mert - ha nem is voltak tisztában a szocialista nagyüzemekre való átállás óriási tőkeigényével, azért - azt érzékelték, hogy az sok költséggel jár.

A magyar mezőgazdasági kivitel kemény devizának bizonyult abból fakadóan, hogy a többi szocialista országban végig válságban volt a mezőgazdaság és nem volt soha elegendő az élelmiszer. Ma kevesen gondolnak arra, hogy élelmiszerért szinte bármit (főleg energiahordozókat) megkaphattunk a Szovjetuniótól és megfelelő választékot a többi szocialista országtól. A rendszerváltás utáni kormányok megfélekeztek arról, hogy **a KGST-piacon**

kemény cikknek számított a mezőgazdasági termék. Azokért olyan nyersanyagokat vehettünk meg, amelyekért azóta nyugati exporttal kell fizetnünk.

Hibás minden olyan külkereskedelmi politika, amely nem azzal számol, hogy a keleti piacon mindig nagyon keresett lesz a magyar élelmiszer. Primitív hiba volt a keleti piacok végleges elveszését tényként beépíteni a magyar gazdaságpolitikába. Tőlünk keletre ugyanis még tragikusabb termelésviSSzaesés volt és maradt a rendszerváltozás folyamán és után is. Ezért **tőlünk keletre az élelmiszer sokáig hiánycikk marad. Márpedig az élelmiszer olyan hiánycikk, aminek mindig elsődleges volt politikai jelentősége és az is marad.** A Kelet-Európában jelentkező élelmiszerhiány tehát olyan tény, amit súlyos hiba figyelmen kívül hagynia a magyar gazdaságpolitikának. Az sem igaz, hogy a keleti szomszédoknak nem volt, nem lesz mivel fizetni az agrártermékeinkért, mert ott nem annyira jellemző a devizahiány, mint nálunk az illetékesek feltételezik.

Nyugati szakértők szerint csak Oroszországból az elmúlt három év során 60 milliárd dollár tőke menekült Nyugatra. Minél zavarosabb lesz a politikai helyzet és minél nagyobb az élelmiszerhiány, annál inkább alapvető céllá válik az élelmezésről való gondoskodás. Az ott jelentkező igények elsősorban olyan termékekben fognak jelentkezni, amelyekben mi másoknál is kedvezőbb helyzetben vagyunk és főleg leszünk majd. A keleti országoknak nem annyira az alapvető élelmiszer nyersanyagokban, gabonán, húspan, lesz nagy hiányuk, hanem zöldségben, konzervben, gyümölcsben, nemtömény szeszes italokban. Ezekben a mi versenyképességünknek számos oka van. Ezek közül néhányat említek: a keleti népek velünk szemben sokkal kevésbé bizalmatlanok, kevésbé félnek a velünk való kereskedelemtől, mint a gazdag nyugati partnerektől; közel vagyunk, ami romlandó cikkek esetében előnyt jelent; az ottani piaci igények minőségi és csomagolásai szintje alacsony, amire a nyugati piacra berendezkedő partnerek nem alkalmasak; valamint nekünk viszonylag sok tapasztalatunk van a keleti partnerekkel való kapcsolattartásban.

II. AZ AGRÁRREFORM LEHETŐSÉGEI

Merre induljunk?

A modern tőkés országokban az elmúlt évtizedek során a mezőgazdaságban minden más ágazatnál nagyobb mértékben visszaszorult az alapvetően bér munkásokkal működtetett, sokprofilú mezőgazdasági vállalkozás, vagyis a klasszikus értelemben vett tőkés üzemi forma. **A mezőgazdaságban realizált munka és tőke döntő többsége a családi munkán alapuló, szűk profilú kisvállalkozásokba ment át.** Mivel egyetlen tőkés országban sem éri el az egy mezőgazdasági vállalkozásban foglalkoztatottak átlagos száma az ötöt, **nálunk sem képzelhető el más megoldás, mint a családi munkaerőre alapozott farmergazdaság.**

Az elmúlt évtizedek során megfordult a tőkés mezőgazdaságban a korábbi tendencia, nevezetesen az, hogy a nagyvállalkozások, a nagytőkéek legyőzik a kicsiket. **A század második felében minden fejlett tőkés országban csökkent a bér munkásokkal dolgozó nagyvállalatok száma és a termelésből való részesedése.** Az agrártechnikai forradalom azt hozta magával, hogy a hatékonyság nem ott nagyobb, ahol jobb a gépek kihasználtsági mutatója, ahol olcsóbb a munkaerő, hanem ott, ahol erősebb a dolgozó motivációja, érdekeltsége, munkaidejének rugalmas beosztása. **A bér munkásokkal dolgozó nagyüzemek akkor is drágán termelnek, ha nagyon alacsonyak a munkabérek, a farmergazdaság pedig ott termel a legolcsóbban, ahol a legmagasabb a dolgozói jövedelem.** Jól példázza ezt az új helyzetet az a jelenkori tény, hogy ott termelik a legolcsóbb gabonát, húst és tejet, ahol a legmagasabb az egységnyi munkával elért jövedelem. Ezzel szemben az alacsony dolgozói jövedelmet biztosító mezőgazdaságok mindenütt válságban vannak, versenyképteleneknek bizonyultak. Az is egyértelművé vált, hogy a sokprofilú, akár a horizontálisan, akár a vertikálisan szervezett üzemek ideje lejárt. A farmergazdaságoknak szakosodniuk kell, különben nem lehetnek versenyképesek.

Az is új jelenség, hogy a mezőgazdasági üzemnek nincs szüksége másokat irányító vezetőre, még kevésbé függetlenített adminisztrátorra. A modern mezőgazdaságban a tulajdonos, a vállalkozó, a szakmai vezető és a munkák gyakorlati végrehajtója ugyanaz a személy, illetve család.

A modern mezőgazdaság nagyon tőkeigényes ágazat. A tőkeigénye az átlagos ipari tőkeigényt többszörösen meghaladja. Ebből fakad a tulajdonosi érdekeltség megteremtésének rendkívüli fontossága. Ha a gépekkel, felszereléssel, anyagokkal nem takarékosan bánnak, a termelés költségei rendkívüli mértékben megnőnek. Nem a gépek kihasználtságának óraszámát a döntő, ahogyan azt az agrártechnokraták hirdetik, hanem az azokkal való törődés. Nem a ledolgozott munkaórát mennyiségét és költségét kell csökkenteni, hanem azok optimális idejét, minőségét biztosítani. A modern mezőgazdaság merőben más szemléletet igényel, mint amit nálunk a szakmai tekintélyek tanítanak.

Nálunk még nem vált elfogadottá az a tény, hogy **a mezőgazdasági üzem termelékenységé elsősorban a környezet, az infrastruktúra fejlettségétől függ.** A mi szakembereink minden figyelmüket az üzemben belül alkalmazott technikára fordították, és nem sokat törődtek a mezőgazdaságot kiszolgáló infrastruktúrával. Nem csak a mezőgazdasági gépipar relatív elmaradottsága nőtt, hanem a kiszolgáló kereskedelemé, az úthálózaté, a távközlésé. Ez azért

tragikus, mert a termelés hatékonysága egyre inkább a környezet fejlettségétől függ. Az üzemeken belüli technikai fejlettség ugyan garantálja a magas hozamokat, de nem az alacsony költségeket, azaz a gazdasági hatékonyságot. Az elmaradott gazdasági környezetben a fejlettebb technika legtöbbször a költség szint növekedésével jár. Ennek klasszikus példája a hazai nagyüzemi mezőgazdaság, ahol magasak a termésátlagok és a hozamok, de drága a termelés.

Végül, minden mezőgazdasági reformnak abból kell kiindulnia, hogy a mezőgazdaság munkaerőszükséglete Magyarországon 10-15 év múlva nem haladja meg a munkaerő 3-4 százalékát. Fel kell tehát hagyni azzal a naiv elképzeléssel, hogy a munkaalkalmak biztosítását az agrárreform kereteiben kell megoldani, de még azzal is, hogy abban ennek jelentős szerepet kell biztosítani. Az Egyesült Államokban ma már háromszor annyian dolgoznak az egészségügyben, mint a mezőgazdaságban. A mi utunk sem lehet más. Az elmondottakból kitűnik, hogy mi az elmúlt negyven évben éppen az ellenkező irányba kényszerítettük a mezőgazdasági fejlődést, mint amit a kor követelményei megkívántak volna. A jelenlegi mezőgazdasági struktúrát tehát gyökeresen át kell alakítani. Nem tarthatók fent a sokprofilú nagyvállalkozások, mert azok pocsékolják az erőforrásokat, a dolgozók nem vigyáznak a gépekre, az anyagokra, a munkákat nem akkor és úgy végzik, ahogyan azt a tulajdonos maga tenné. A kialakult szakmai vezetés felesleges, a hatalmas adminisztráció pedig nemcsak drága, de kártékony is. De nemcsak szorosabb értelemben vett gazdasági érvek szólnak a mezőgazdasági nagyüzemek drasztikus felszámolása mellett.

Megbocsáthatatlan bűnnek számított a több közigazgatási határra kiterjedő üzemméret, mert összetörte a falusi közigazgatás és a mezőgazdasági termelés közötti évezredes kapcsolatokat, szétverte a helyi önkormányzatok gazdasági erejét, elvette vagyonukat. Az ún. szocialista mezőgazdaság nemcsak az egyéni és családi érdekeltséget számolta fel, hanem a falusi közösségeket is. Nemcsak az állami gazdasági vagy a termelészövetkezeti dolgozó érezhette úgy, hogy nem az övé a nagyüzem, hanem még a falusi közösség is. A nyugat-európai civilizáció közel ezer éve azon nevelkedett, hogy a falvak egy sor állattenyésztési, állattartási és erdőgazdálkodási feladatot, mint közösség oldottak meg. Ez a jelenlegi mezőgazdaságban egy a községektől független bürokrácia hatalmi szférájába került. Ennek a közösségromboló hatása csak évtizedek múlva lesz igazán felmérhető. Ha ma már nem is lehet arra gondolni, hogy a korábbi méretű közösségi tulajdon és gazdálkodás visszaállítható, feltétlenül vissza kell állítani ebből annyit, amennyi ma is indokolt. A parasztság erkölcsi rehabilitációja akkor is megtörténik, ha az anyagi formálisan elmarad.

Ha a magyar népet ért sérelmeket osztályok szerint rangsorolnánk, akkor azt kellene mondanunk, hogy 1956 előtt valóban a parasztságot érte a legtöbb sérelem. Az ezt követő időszakban azonban megfordult a helyzet. A 70-es évek után **relatíván a falusi életforma jelentette a csőd felé csúszó társadalom gondjai közepette a legtöbb védelmet**, ott valósult meg legszélesebben formájában a másodgazdaság. Az agrárpolitikusoknak is el kell ismerniük, hogy nemcsak a szocialistának nevezett társadalmak, de még a kapitalisták, különösen a hozzánk hasonló színvonalúak között, **nálunk volt a városi lakossághoz képest a legmagasabb a falusiak életszínvonala.** Igaz, hogy ezért több munkával fizettek, de ez is jobb megoldás volt, mint a mellékjövedelem lehetőségeitől megfosztott városi népesség gyors szegényedése. **Az elmúlt két évtizedben egyre inkább kiderült, hogy elsősorban a bérkaszárnnyakban lakó nagyüzemi munkások, valamint a tisztviselők és a nyugdíjasok életszínvonala romlott.** Valljuk be nyíltan, hogy az 1945 előttihez képest a szocializmus utolsó tíz évében a magyar középosztály relatív helyzete a legrosszabb és a falusi életformában élőké a legjobb. Ez az utóbbiak esetében a többi szocialista országhoz képest is megkülönböztetett helyzetet jelent. Igaz ez a falvakon belül is. Ott is az értelmiségiek szegényedtek a leginkább. Korábban ők

jelentették a falvak legjobban élő rétegét, az elmúlt negyven esztendőben pedig szinte eltűntek az ott jobban élők csoportjából. Nincs tehát erkölcsi alapja annak, hogy a volt parasztokat anyagi téren másként, főleg sokkal messzebbmenően rehabilitáljuk, mint a munkásokat vagy az értelmiségieket.

A nagyüzemi mezőgazdaságot tehát nem azért kell felszámolni, mert rehabilitálni kell a sérelmeket, hanem azért, mert nem felelnek meg a társadalom politikai és gazdasági céljainak, alapvetően más vállalkozói struktúrát képvisel, mint amit a modern fejlett mezőgazdaság megkíván. **Azokban a tőkés nagyüzemeket váltották fel a szűk profilú, családi vállalkozások, azaz a farmergazdaságok, nálunk a kisárutermelésből szerveztek a bér munkások százaival, ezreivel dolgozó, sokprofilú, bürokratikus nagyvállalatokat.** A szocialista mezőgazdaság tehát éppen ellentétes utat képvisel azzal szemben, amit a hatékonyság és a falvak demokratizálódása megkövetel.

Először nézzük meg azokat a gazdasági szempontokat, amelyek a mezőgazdasági nagyüzemek felszámolása mellett szólnak. Nálunk a többi szocialista országgal szemben a sok száz munkást foglalkoztató, sokprofilú, több község határára kiterjedő nagyüzemek ugyan még képesek lennének kielégíteni a mezőgazdasággal szemben támasztott **mennyiségi** igényeket, de szükségszerűen **elviselhetetlenül drágán** termelnek, tehát csak abnormálisan nagy állami támogatás mellett lehetnek exportképesek.

Amíg a modern gazdaság, az ipar legtöbb területén a fizikai és a szellemi munka szervezetileg elkülönülését váltotta ki, addig a mezőgazdaságban ez szervesen egyre jobban összeforrt. Amíg a század eleji tőkés nagyüzem tulajdonosa és munkásai közé a korszerű technikai feltételek mellett egyre szélesebb tisztviselőréteg épült, a mezőgazdaságban eltűnt a főfoglalkozású adminisztrátor. A farmergazdaságnak az a lényege, hogy a vállalkozó, a fizikai munkás és az adminisztratív alkalmazott egy személyben egyesül. Nagyon drága, ha a magasan képzett agrárértelmiség nem maga végzi a munkát, hanem azt a bürokratikus hierarchián keresztül bér munkásokkal végezteti.

Ne csapjuk be magunkat. A termelőszövetkezeti dolgozók is lényegében bér munkások. Reájuk ugyanúgy vonatkoztak a központi bérszabályozási előírások. A sztálini kolhozformán éppen az ütött először rést, hogy a munkát folyamatosan fizették. Ezt ugyan sokáig az osztalék előlegének hívták, de gyorsan egyértelművé vált a bérjellege. Ahogy erősödött a munkaerő árjellege, úgy kényszerültek a termelőszövetkezetek is megfizetni a munkaerő piaci árát.

Az sem tagadható, hogy a szocialista mezőgazdaságban a **szakemberek tisztviselők**. Maguk közvetlenül nem vesznek részt a termelésben, azt csak irányítják. **A szellemi és a fizika munka tehát élesen elvált.** Az Egyesült Államokban az agrár egyetemet végzettek 90 százaléka visszamegy a termelésbe, nálunk a szocialista rendszer még az esetleg erre vállalkozóknak sem engedte volna ezt meg, hanem apparátuson keresztül történő irányításra kényszerítette őket. Ma a nagyüzemi mezőgazdaságban körülbelül annyi egyetemet vagy főiskolát végzett szakember dolgozik az íróasztalok mellett, amennyi az észak-amerikai szinten sok is volna a termelésben. Ez a szellemi tudással való pocsékolás önmagában is elviselhetetlen teher.

Ennél is sokkal nagyobb hibája, sőt bűne a **sztálinista kollektivizálás alapján létrehozott nagyüzemi mezőgazdaságoknak, hogy az öntudatos farmerek helyett bürokratikus alárendeltségi viszonyokat alakított ki.** Erre a gazdasági alapra ugyanúgy nem lehet erős falusi önkormányzatokat, azaz a falvakban élők számára politikai demokráciát építeni, mint ahogy nem lehetett a feudális nagybirtokokra sem. Márpedig gazdaságilag autonóm falusi lakosság nélkül nemcsak a falvakban, de az egész országban nem kerülhet sor szilárd demokrácia kiépítésére.

Amíg a fejlett mezőgazdaságú társadalmakban a farmerek a társadalom legprogresszívebb elemei közé emelkedtek, nálunk a mezőgazdaságban maradtak meg leginkább a feudális szokások, stílusok, alárendeltségek. A demokráciákban a farmer ideális állampolgár, aki egyszemélyben szellemi és fizikai munkás, vállalkozó, gyűlöli a nagy államot, a nagy adót, a bürokráciát. A magyar társadalom demokratizálása és a nagyüzemi mezőgazdaság tehát egymást kizárja.

Marxnak annak idején igaza volt abban, hogy korának elmaradt parasztja szülte a kapitalizmust és elmaradt, konzervatív társadalmi elemet jelentett. Azóta azonban ezen a téren is minőségi változás következett be. A jelenkori farmer az agrártechnikai forradalom terméke, amely őt sokkal közvetlenebbül érintette, mint ahogyan az ipar technikai forradalma a munkásokat, hiszen a gyorsan változó agrártechnika beruházója, üzemeltetője és vállalkozója. A fentiek alapján tehát kimondhatjuk, hogy a jelenlegi mezőgazdasági nagyüzemek fokozatos felszámolása mind politikai, mind gazdasági szükségszerűség.

Amíg a megfelelő nagyságú területen gazdálkodó farmer a társadalom progresszív eleme, a törpebirtokos konzervatív, a piaci versenynek természetes ellensége. **A törpebirtokosok által lakott falvak mind politikai, mind gazdasági tekintetben a városok kiszolgáltatottjaivá válnak.** Arra, hogy a kisparasztok majd többen összeállnak, közösen veszik meg, és használják a drága, modern felszereléseket, csak a naiv romantikusok számíthatnak. Amíg a farmerek spontán megszervezik a maguk szövetkezeteit, a kisparasztok szövetkezetei sehol nem bizonyultak gazdaságilag versenyképeseknek. Jó volna végre megszabadulni a múlt századból itt maradt, kapitalizmus ellenes szövetkezeti romantikától. Ami pedig a volt szocialista országokat illeti: azokban az elmúlt évtizedek során annyira visszaéltek a szövetkezeti gondolattal, hogy ettől a falusi lakosság sokáig idegenkedni fog. De ott sem jelentős az ilyen önkéntes szövetkezeti összefogás, ahol nincsenek ilyen keserves tapasztalatok.

A fentiekből következik, hogy a magyar mezőgazdaságnak a jövőben elsősorban a racionális területnagyságú farmergazdaságokra kell épülnie. Csak ez biztosíthatja a mezőgazdasági adottságainknak kihasználását, az exportlehetőségekkel való élést. Magyarország nemcsak ma és a belátható jövőben, de a múltban is agrártermékeivel épült be az európai munkamegosztásba. Ez, a kedvező éghajlati és talajadottságokon túlmenően arra épül, hogy viszonylag kicsi az egységnyi mezőgazdaságilag művelt területre jutó lakosság száma. Nyugat-Európának harmadnyi nagyságú redukált szántón kell eltartania egy lakost, Japánnak pedig tizedannyin, mint nálunk. Itt jegyzem meg, hogy alaptalan a szocialista agrárlobblynak az azzal való dicsekvése, hogy a mezőgazdaság sokkal többet exportál, mint importál. Ez egy ilyen nagy, és ilyen kedvező adottságú területen még az anyagokkal pocsékoló, a gépeket gyorsan tönkretéző és nagy adminisztrációval dolgozó, a fizikai dolgozók érdekeltségét mellőző mezőgazdaságnak is sikerülhet, és a belső igényeknél többet termelhet. Jó volna tudatosítani, hogy csak azok az országok számíthatnak agráradottságaik kihasználására a világpiacon, amelyekben nagy az egy lakosra jutó mezőgazdaságilag művelhető terület és a termelés alapvetően kellő nagyságú farmergazdaságokra épül. Számunkra ezért a racionális méretű farmergazdaságok kialakítása parancsoló szükségszerűség, és nem követhetjük a sűrűn lakott és gazdag nyugat-európai országok tradícióján alapuló, a gazdasági racionalitást háttérbe szorító példáját. Ez nemcsak több évtizedet kívánna meg, hanem még ilyen hosszú idő után sem vezethetne eredményre.

Tulajdonos vagy vállalkozó

A jelenkor viszonyai között **a tulajdonosi tudat 19. századi értelmezése is korrekcióra szorul**. Már a klasszikus közgazdászok észrevették a tőke- és a földtulajdon közötti különbséget. Ezt azzal intézték el, hogy az előbbinek profitja, az utóbbinak járadéka van. Bajba jutottak azonban akkor, amikor a földművelés eszközigényét a földdel azonosították, illetve a földet és a megműveléséhez szükséges tőkét azonos elvi alapon kezelték. Szerintük a nem mezőgazdasági tőke profitot, a mezőgazdasági tőke, aminek része a föld is, különbozati járadékot hoz. Sajnos **a közgazdaságtudomány az agrártechnikai forradalom után sem lépett túl a klasszikusok járadékelméletén**.

Ez azért tragikus, mert amíg a klasszikus kapitalizmusban még megengedhető volt a mezőgazdaság külön elméleti kezelése, hiszen ott mások voltak a társadalmi, a technikai feltételek, más természetű volt a tőkeáramlás. Amíg a gazdaság többi szektoraiban, különösen az iparban, óriási technikai változásokat hozott az ipari forradalom, a mezőgazdasági technika alig változott. A jelen század közepére azonban a tudományos és technikai forradalom éppen úgy átformálta a mezőgazdaságot, mint a gazdaság bármely más területét.

A problémát fokozta az a tény, hogy anakronisztikussá vált az az elméleti alap, amely a földjáradékot a földnek, mint a mezőgazdasági termelés tárgyának korlátozott mennyiségéből vezette le. Korunkban a mezőgazdasági termelést korlátozni kell annak ellenére, hogy a fejlett társadalmak a termelés egyre növekvő részét az elmaradottabbaknak exportálják és a legrosszabb földekről visszaszorítják a termelést. Így a mezőgazdaságban a tulajdonviszonyok a vállalati nagyságstruktúrát csak nagyon lefőkezve engedik a technikai követelményekhez igazodni.

Mindezt azért tartottam szükségesnek elmondani, mert a jelen agrárpolitikájában **a farmer-tulajdonosi tudatot még mindig a föld tulajdonlásával azonosítják**. Az agrártechnikai forradalmat megelőző időkben a földtulajdonosnak és a mezőgazdának azonosságát mindenekelőtt az indokolta, hogy a föld volt a mezőgazdasági termelés szűk keresztmetszete, a tulajdonos jövedelme elsősorban a földje nagyságától és minőségétől függött és a föld termőerejének megőrzését csak a vetésforgóval lehetett biztosítani, amihez rendszeres szerves trágyázásnak kellett járulnia. A jelenkorban, mint arra már korábban utaltam, a farmer jövedelme kevésbé függ a terület nagyságától és a föld minőségétől, sokkal inkább a farmer vállalkozói képességétől és ha nem is vészett el a vetésforgó szerepe, jelentősége nagyon összezsugorodott. A korszerű farmergazdaság szűk termelési profilja, a nagyarányú műtrágyázás mellett a bérleti viszony is képes biztosítani a megfelelő talajerő megőrzését. Ezt már a köztudatban elterjedtnél jobban meg tudták oldani a múltban is. Arról már korábban szőltam, hogy miért ajánlom a bérleti rendszert a tulajdonlással szemben. Ma a fejlett tőkés mezőgazdaságban a földtulajdon elaprózottsága a korszerű vállalati nagyságstruktúra kialakulását leginkább fékező tényező. Most arra akarok rámutatni, hogy **a földnek és a felszereléseknek a tulajdonlása miatt alapvetően különböző probléma. A föld ugyanis nem annyira tőke, hanem sokkal inkább kincs**. Kincs alatt azt kell érteni, hogy a tulajdonosi jövedelem elsősorban nem a működtetés hatékonyságától függ, hanem elsősorban a vagyonérték növekedéséből származik. Ezzel szemben a mezőgazdasági termelés érdekében szükséges felszereltség tőke, aminek a jövedelme csak a működtetése által keletkezik.

Az elmúlt ötven év alatt általában és a legtöbb fejlett tőkés országban a föld ára a betéti kamatoknál, sőt az értékpapírok hozadékanál gyorsabban növekedett. Sokszorta jobb kincsnek bizonyult a földtulajdon, mint az arany, vagy a műtárgyak többsége és átlaga. Ezért aztán a földtulajdonosoknak a jövedelmük akkor is biztosított volt, ha a földjüket nem

művelték. Nem adták el a földet, mert annak pusztai birtoklása a pénznél és az értékpapíroknál nagyobb munkanélküli jövedelmet hozott. Ezt a jövedelmet csak kiegészítette a bérleti díj. Ha most csak a tőkepiaci szereplése alapján nézzük a földtulajdont, akkor is látnunk kell, hogy ott nem tőkeként szerepelt, a földben megtestesült tulajdon sokkal kevésbé mozgott a tőkepiacon, és ami mozgott sem tőkemozgás volt, a szó eredeti értelmében. **A földet kincsként igyekeztek megtartani a tulajdonosai.**

A mi jelen szempontunkból nem is a földtulajdon tőkepiaci speciális szerepe érdekes, hanem a tulajdonosi tudatra kifejtett hatása. Egy példával kezdem. Mindenki belátja, hogy egy üzlethelyiség, egy irodahelyiség tulajdonlása másodrangú a hasznosító vállalkozás szempontjából. A boltos az árukészletét, a berendezési tárgyakat kezeli tulajdonosként, függetlenül attól, kié az üzlethelyiség. Az ügyvéd számára másodlagos, hogy kié az irodahelyiség, a jogi munkája egyáltalán nem függ attól, hogy tulajdonosa vagy bérlője az irodahelyiségnek. A benzinkutas számára is nagyon másodrangú, hogy tulajdonos vagy csak bérlő. Ezekben a nagyon gyakori esetekben világos, hogy a vállalkozónak a helyiség lehet bérlet, csak a működő tőkét kell tulajdonaként kezelnie.

Az ma már köztudott, hogy **a nagyvállalati szektorban a tulajdonos és az üzemeltető funkciói általában elválnak**, ez az esetek többségében előnyösebb, mint az, amikor a tulajdonos maga az üzemeltető. A fenti példából az láttuk, hogy ma már a kisvállalkozások jelentős hányada esetén is elválik a tulajdonos és a vállalkozó. A kisvállalkozásokon belül az utóbbi évtizedekben gyorsan nő a bérleti formák részaránya. Ebben a más tulajdonát működtető szektorban egyre újabb és újabb formák alakulnak ki. A klasszikus bérlet mellett megjelennek a franchisek, a leasingek.

Térjünk ezek után vissza a mezőgazdaságra. Itt a szocialista gyakorlat többek között azért vallott csődöt, mert felszámolta a tulajdonosi érdekeltséget. A mezőgazdasági reform alapját ezért abban lehet látni, hogy tulajdonosokat teremt. De a közhiedelemmel szemben nem első-sorban földtulajdonosokat. **Amíg a föld esetében nem kell a tulajdonosnak és az üzemeltetőnek azonosnak lennie, a felszereltségekre ez maradéktalanul érvényes.**

Minél korszerűbb a mezőgazdaságban alkalmazott technika, annál fontosabb, hogy azt a tulajdonos működtesse. Az ökröket vagy az izzófejes traktort még rá lehetett bízni a bér munkásra, a modern gépeket nem szabad. Ezek termelési hatékonysága, amortizációja, karbantartási költsége nagyon nagy. Ezek mellett eltörpül az élönmunkaráfordítás. Ha a munkás nem úgy végzi a munkafolyamatokat, ha nem úgy vigyáz a gépre, mintha magáé volna, akkor sokkal több kárt tesz, mint amennyi a bérköltsége. A kár elérheti a bérköltségek százszorosát is. Az anyagok felhasználása is csak akkor lehet hatékony és takarékos, ha az szórja ki, aki megfizette annak magas árát.

Azt, hogy a mezőgazdaságban csak akkor lehet hatékony a termelés, ha azt a tulajdonos vagy családja végzi, ha legfeljebb annyi az idegen munkaerő, amennyivel a tulajdonos maga is képes együtt dolgozni, jól bizonyítja az a tény, hogy a század során minden fejlett tőkés ország mezőgazdaságában relatíve is csökkent a bér munkások száma. Egyre kevesebb az összes mezőgazdasági munkán belül a bér munkás, különösen az állandó jelleggel foglalkoztatottak részaránya.

Levonhatjuk tehát a tanulságot: **a mezőgazdasági áruterelés csak akkor lehet hatékony, ha a vállalkozó maga is részt vesz a teljes munkafolyamatban, abban a család egészével szemben kisebbséget jelent az állandó jelleggel foglalkoztatott bér munkás; a vállalkozó maga a tulajdonosa a felszereléseknek és anyagoknak. A farmernek nem annyira a föld tulajdonosának, mint a vállalkozás tulajdonosának és munkásának kell lennie. A föld-**

tulajdonlás viszont csak akkor előnyös, ha annak nagysága megfelel a technikai követelményeknek, vagyis az optimális üzemenagyságnak.

Ki a jó tulajdonos?

Ezt a kérdést csak a jelen agrártechnika követelményeinek tükrében lehet megválaszolni. A nemzetközi tapasztalatok egyértelműen azt bizonyítják, hogy **a mezőgazdaság hatékonysága egyre inkább a környezeti feltételektől függ**. Ez más szavakkal azt jelenti, hogy a mezőgazdasági termelés termelékenysége jobban függ az ország általános fejlettségétől, mint a konkrét üzem felszerelésétől. Ez az állítás bármennyire egyértelmű a nemzetközi tapasztalatokból, bizonyításra szorul, mivel az agrárszakma és a politikusok még nem ismerték fel kellően.

Lássunk egy makro- és egy mikroszintű bizonyítékot.

Az azonos éghajlati és talajadottságok esetén a világpiacon azon országok agrártermékei a legolcsóbbak, ahol az átlagos fejlettségi szint a legmagasabb. Ez még úgy is igaz, hogy **ott a legolcsóbb a mezőgazdasági termelés, ahol a legmagasabbak a bérek**. A század elejéig, vagyis az agrártechnikai forradalom bekövetkezése előtt azon országok voltak az agrártermékek piacán a leginkább versenyképesek, amelyekben a legalacsonyabb volt a bérszínvonal, mára a helyzet teljesen megfordult.

Nálunk néhány állami gazdaság és termelőszövetkezet világszínvonalat jelentő technikával és terméshozamokkal termeli például a kukoricát. Maguk az itt járt amerikai farmerek is azt hitték, hogy itt a termelékenység még nagyobb mint náluk. Megdöbbenve hallották, hogy az ott termelt kukorica önköltsége tíz órai munka árával volt egyenlő. Náluk egy évtized óta az a farmerek kalkulációs elve, hogy egy mázsa a farmernek nem kerülhet többbe, mint egy órai munka. Nálunk sokkal drágább volt a traktor, sokkal rövidebb idő alatt kellett pótolni, mert nem vigyáztak rá, sokkal drágább volt a javítási költség, tízszer annyit fordítottunk a kukorica szárítására és százszor annyi volt a termelésével járó adminisztrációs költség. Levonhattuk a mindnyájunk számára megdöbbentő tanulságot, hogy a kukorica önköltsége egyre kevésbé attól függ, hogy milyen technológiával termelik, mekkora a termésátlag, mennyi az órabér, hanem elsősorban attól, hogy hol termelik, milyen fejlett az ország egész gazdasága. Természetesen ez nemcsak a kukorica esetében van így.

Az első tanulság tehát az, hogy **a mezőgazdasági termelés hatékonysága elsősorban attól függ, milyen fejlett a mezőgazdaságot körülvevő gazdasági környezet.**

Fontosság szerint a második tényező az, hogy ki vezeti a mezőgazdasági vállalkozást. Itt is az a tapasztalat, hogy **a vezető képessége annál fontosabb, minél fejlettebb az alkalmazott technika és a gazdasági környezet.** A század közepéig az azonos nagyságú földön gazdálkodók jövedelme között alig volt különbség. A gazdák, a falu népe tehát joggal mérte a föld nagyságával a jövedelem nagyságát. A kis föld szegénységet, a nagy gazdagságot jelentett. A falu népe ugyan pontosan tudta, hogy ki a jó és ki a kevésbé jó gazda, de ez alig jelentkezett a jövedelmekben. **A társadalomnak az az érdeke, hogy a földön az gazdálkodjon, aki arra a leginkább alkalmas.** Ennek a ténynek az elfogadása rendkívül fontos, mert ez határozza meg a földreform stratégiáját.

Aki nem érti meg, hogy **a jelen század közepéig a tulajdonosi érdek volt a döntő, a jelenkorban és a belátható jövőben azonban a vállalkozói képesség és orientáció a döntő**, az nem foglalhat helyesen állást az agrárreformban. De nem valami speciális agrárproblémával állunk itt szemben. A gazdaság egészében ez játszódott le. Amíg a klasszikus kapitalizmusban

a tulajdonosi érdek, a tulajdonos vagyongyarapító szándéka volt a társadalmi érdek, a fogyasztói társadalomban a tulajdonos szerepe másodlagossá válik, sokkal fontosabb a kapacitások minél szakszerűbb működtetése. Ez nem jelenti azt, hogy a modern társadalomban már nincs egyáltalán tulajdonosi funkció, csak azt, hogy nem az az elsődleges. Ezt a változást azon mérhetjük le, ahogyan a termelővagyon tulajdonosi struktúrája átalakult. A század elején még a nagyvállalati vagyon 80 százaléka volt nagytőkések tulajdonában, ma 80 százaléka van intézményi tulajdonban. Amíg a század elejéig a gazdaságban a tulajdonosi orientáció volt fontos, jelenleg már a menedzseri, a vállalkozói. A tulajdonosnak is az az érdeke, hogy tulajdonát ne maga, hanem az működtesse, aki ahhoz nála sokkal jobban ért. Ez azért van így, mert a tulajdon értéke attól függ elsősorban, hogyan működtetik. A rosszul működtetett tulajdon értéke gyorsan annak tört részére zuhan, a jól működtetett pedig sokszorosára nőhet. Ezért vált el napjainkra a gazdaság nagyobb hányadában a tulajdonosi és a működtetési funkció.

A mezőgazdaságban ez a folyamat is másként játszódott és játszódik le. Itt a technikai fejlődés a kisvállalkozások fölényét hozta a nagyokkal, a bér munkásokra épülőkkel szemben. Ezért aztán a tulajdonos és a működtető szorosabban egybekapcsolódott. Ez az egybekapcsolódás a felszerelésben és a forgóalapokban gazdaságossági szempontból is kívánatos. A föld esetében azonban fékező tényező. A földjét nem megfelelő hatékonysággal hasznosító tulajdonos sem adja el a földjét, mert az kincsként is jó, ehhez még bérleti díj is járul. Ezért **a föld tőkepiaci forgalma mindenütt aránytalanul kicsi.** Aki nem kívánja megművelni, bérbe adja, de nem adja el. Ezért aztán a racionálisabb üzem nagyság csak azáltal alakul, hogy a farmerek bérelt földdel egészítik ki tulajdonukat. A fentiek alapján az ideális az volna, ha annak volna földje, aki annak megművelésére a leginkább alkalmas. Ez azonban nem megvalósítható elvárás, mert körülbelül minden ötödik farmer gyermeke alkalmas arra, hogy jó farmer legyen. Amennyire a múlt században a gyermekek 90 százaléka alkalmas volt arra, hogy tulajdonos legyen, ma legfeljebb ötöde, hogy farmer legyen. Azt, hogy milyen fontos a farmer vállalkozói képessége, maguk a farmerek ismerték fel a legjobban. Ez abban jelentkezik, hogy igyekeznek a gyermekeiket minél jobban kiképeztetni a feladatra. Ma már a megfelelő üzem nagyságú farmergazdák agráregyetemre, közgazdasági egyetemre küldik gyermekeiket, hogy aztán visszajöjjenek a traktorra, a kombájnrá, az istállóba, vagyis fizikai munkát ugyanúgy végezzenek, mint amennyire vállalkozókká is kell válniuk. Ott az agráregyetemet végzettek 89 százaléka visszamegy a farmba dolgozni, nálunk 99 százaléka azért végzi el az egyetemet, hogy ne kelljen neki fizikai munkát végeznie, hogy íróasztal mellől irányíthasson.

Az jó dolog, hogy a farmer megtesz mindent annak érdekében, hogy a gyermeke jó vállalkozó legyen. De ez nem elég, mert az élet azt bizonyítja, hogy a jó vállalkozóvá válás elsősorban a képességtől és csak másodsorban függ a képzettségtől. Ahogyan nem abból lesz a jó labdarúgó, aki a legjobb sport iskolába iratkozott be, hanem abból, akinek ehhez a legjobbak a képességei, bár természetesen az ilyenek képzése is fontos.

A fentiekből az a követelmény fakad, hogy a társadalom érdeke azt kívánja meg, hogy **a mezőgazdaságban is az legyen vállalkozó, azaz farmer, akinek erre a legjobbak az adottságai. Ez pedig csak akkor oldható meg, ha a földtulajon többsége nincs magánkézben és nincs elaprózva.** Ezen az alapon tartanám azt a legjobb megoldásnak, ha **a föld jelentős hányada, lehetőleg a többsége közösségi tulajdonba kerülne.** Ez a tulajdonos maga nem művelhetné a földjét, hanem azt csak bérbeadással hasznosíthatná. Itt jutunk el a modern társadalmak ideális tulajdonformájához. Természetesen az ideális nem jelenti azt, hogy egyedüli, mert a modern társadalomnak is, mint minden megelőzőnek, sokféle tulajdonformára van szüksége, a kívánatos tulajdonosi struktúra minden ágazatban más és más.

Mit tekintek ideális tulajdonformának? Azt, a tulajdonosi intézményt, amelyik a tulajdonát maga nem működtetheti, a tulajdonosi jogokat közvetlenül nem gyakorolhatja, ezeket a jogait csak megfelelő intézményekre bízhatja. Illusztrációja és megtestesítője ennek a jelenkor legnagyobb tulajdonosa, a nyugdíjpénztár, amelyik számára törvény írja elő, hogy vagyonát nem élheti fel, maga nem forgalmazhatja, részvényeit nem képviselheti a közgyűlésen. Egy kérdésben dönthet: kire bízza a vagyonát. Ennek **megfelelő földtulajdonos lenne a helyi önkormányzat, amely nem adhatja el a földjét, nem művelheti meg, csak bérbe adhatja.**

A helyi önkormányzat azért is ideális földtulajdonos, mert csak az képes arra, hogy a tulajdona értékét megfelelően növelhesse. **A földek értékének növekedése elsősorban attól függ, mennyit áldoz a közösség a földekre vezető utakra, hidakra, hogyan szervezi meg az öntözés vagy a talajvízszabályozás feltételeit, hogyan támogatja a mezőgazdaságot helyben kiszolgáló iparok és szolgáltatások működését. A földértéke és az azon működő vállalkozások hatékonysága nagyban függ a közvetlen infrastruktúra színvonalától. Erre azonban az elkülönült tulajdonosok nem képesek.**

A kisárutermelő és az agrártechnikai forradalom előtti nagyüzemi mezőgazdaságban a keletkező jövedelem elsősorban a földjáradékból származott. Más szavakkal a század közepe előtt mind a paraszti, mind a nagybirtokos mezőgazdaságban a jövedelem elsősorban tulajdonosi jövedelem volt, vagyis a paraszt és a földbirtokos jövedelme elsősorban a birtoka nagyságától és a föld minőségétől függött. A falu családjainak jövedelmi viszonyait jól meg lehetett közelíteni abból a szempontból, hogy melyik mekkora, és milyen minőségű földdel rendelkezik. Jól illusztrálja a múltbeli helyzetét a múlt század második felében bevezetett kataszteri birtokértékelés. A föld minőségét jellemző aranykorona azt fejezte ki, hogy egy-egy föld mekkora jövedelmet biztosít. Ennek alapján lehetett a földtulajdonosokat adóztatni. A földbirtokosok gazdagságát is jól mérte a földjük nagysága és az átlagos aranykoronája.

Az agrártechnikai forradalom előtt a jövedelemért ugyan a parasztnak meg kellett dolgoznia, a nagybirtokot üzemeltetnie kellett, de a **jövedelem nagysága alapvetően a vagyon nagyságától függött.** Gyermekkorom falujában senkinek sem jutott volna eszébe, hogy a gazdagságot ne a vagyonnal, hanem a rátermettséggel mérje. A vagyoni helyzet alapján választottak párt, azaz rokonságot, s tartottak barátságot. Az ambíció nem a szakértelem fokozására, az utódok taníttatására, hanem a vagyon gyarapítására irányult. Látszólag magától értetődő dolgokat sorolok fel. A jelen politikai vezetői azonban még annyira abban a világban élnek, annyira a vagyont helyezik előtérbe, hogy rá kell mutatni, e vagyonszemlélet a múltat képviseli, távol áll a jelen világtól. A jelen, és még inkább **a jövő mezőgazdaságában, mint egyre inkább a gazdaság minden területén, a vagyon szerepe egyre jobban háttérbe szorul, sokszorta jelentősebb már ma is a vállalkozói készség, ami egyrészt tehetség, másrészt képzettség.** Amennyire a vagyon világában jó volt az apáról fiúra szálló örökség, a vállalkozás világában iszonyú veszteségek származnak abból, ha a vagyont nem az üzemelteti, aki erre a leginkább alkalmas, hanem a vállalkozás éppen úgy öröklődik, mint korábban a vagyon, illetve csak az indulhat a mezőgazdaságban vállalkozóként, aki a szüleitől vagyont örökölt, vagy vagyonba házasodott. Amennyire jellemző a jelen politika világában a vagyoni szemlélet, annyira anakronisztikus ma már nemcsak a városi értelmiség, hanem a falusi lakosság körében is. Ők is napról-napra látják, hogy a jövedelmek egyre kevésbé függenek az öröklött vagyontól, egyre inkább a képzettségtől és a vállalkozói szellemtől. Ezek a tapasztalatok hozták meg azt az örömdetes változást, hogy a mai falvainkban már alig lelhető fel a vagyoni, nemzetiségi és vallási alapon való elkülönülés. Ezzel magyarázható az is, hogy a falvakban sokkal kisebb a föld visszaszerzésének az igénye, mint a törvényhozásban és a kormányban résztvevők szándékaiban.

Az, hogy a jelen mezőgazdaságában minél modernebb, annál erősebben, nem a tulajdon, hanem a vállalkozói képesség a jövedelem forrása, az agrárreform szempontjából is alapvető jelentőségű. Ezért a vállalkozói képesség megnövekedett szerepével kissé bővebben kell foglalkoznunk, mielőtt az agrárreform stratégiájában dönteni akarunk. Azt ma már mindenki nevetségesnek tartaná, ha valaki azt állítaná, hogy egy komputerrel elérhető gazdasági eredmény elsősorban nem attól függ, hogy kire bizzuk azt, hanem attól, hogy ki annak a tulajdonosa. Mindenki természetesnek tarja, hogy a hozzáértőnek elég a feladathoz szükséges komputert bérbe vennie. Mindenki tudja, hogy az olyan komputertulajdonos, aki nem ért hozzá, semmiféle jövedelmet nem képes azon keresztül magának biztosítani. Az ilyen akkor jár el a legjobban, ha annak adja bérbe, aki ahhoz ért. A bérleti díjak piacán az ígérhet a legtöbbet, aki a legjobban képes azt hasznosítani. Ez pedig elsősorban attól függ, mennyire ért hozzá. Ha ezt a mindenki által érthető példát a mezőgazdasági vagyoni, mindenek előtt a földre vonatkoztatnánk, akkor már többeknek támadna kétségük a földet sokak között szétosztogató reformkoncepció időszerűségét illetően. Pedig a párhuzam fennáll, és minél korszerűbb mezőgazdasági viszonyokra alkalmazzuk a példát, annál inkább.

Csak ki kell mennie valakinek a Bosnyák-piacra, ott láthatja, hogy ma egy hektárnyi területen is lehet valaki milliomos, vagy érdeklődni kell a Földművelési Minisztériumban, ott is meggyőződhet arról, hogy tízezer hektáron is lehet sokmilliós veszteséget termelni. Márpedig ebből az is egyértelmű, és az egész országban milliók által ismert párhuzamból is azt a következtetést kellene levonni, hogy a jó agrárreform nem elsősorban vagyonreform, nem vagyonelosztás, nem tulajdonos teremtés, hanem széles lehetőség nyitása arra, hogy a mezőgazdaságban is tere legyen a vállalkozásoknak.

Érdemes egy kissé visszatérni a komputer hasonlatra. Nem tartanánk komplettnek azt a reformert, akik olyan komputerreformot szorgalmazna, amelyben a múltban elszenvedett sérelmek alapján osztanák ki azokat a számítógépeket, amelyeket rosszul hasznosított eddig az állami szektor. Az ugyan igaz, hogy a számítógépek nem sokat érnek, ha azokat bürokráciáknak adjuk használatra. Erre tanulságul szolgál közelmúltunk minden tapasztalata. Vitathatatlan tehát, hogy a komputereket vállalkozókra kell bízni, akik érdekelték annak hasznosításában. De a komputerekben rejlő lehetőségek kihasználásának képessége minden bizonnyal nem azokban a legnagyobb, akik a múltban a legtöbb sérelmet szenvedték. Tehát nem javítaná, hanem még tovább rontaná a jelenlegi rossz számítástechnikai helyzetet, ha a probléma megoldását tulajdon osztogatással akarnánk elérni. Az az ésszerű, ha a számítógépeket elárverezzük, annak adjuk aki a legtöbbet ígéri érte. Mivel semmi biztosíték nincs arra, hogy azoknak van a megvételre pénzük, akik a legjobban tudnák azt hasznosítani, adjuk bérbe annak, aki a legmagasabb bérleti díjat ígéri érte. Meggyőződésem szerint az ilyen számítógép-reformmal mindenki, még az illetékes politikusok is, egyetértene. Tehát csak azt kellene belátniuk, hogy a probléma nagyon sokban hasonlít. Még azt sem lehet mondani, hogy a jövő gazdasága számára nem lesz a számítógép legalább olyan fontos, mint a föld, mert még a korszerű földművelők sem fogják tudni nélkülözni, mint ahogyan nélkülözhetetlen lesz a gazdaság minden területén. **Ha korszerű, a világpiacon versenyképes mezőgazdaságot akarunk, akkor olyan agrárreformra van szükség amelyben a farmerek többsége képes lehet majd arra, hogy számítógépet is használjon, nemcsak traktort.**

Tévútra mennénk, ha nem látnánk tisztán, hogy van a komputer és a föld között egy nagy különbség, az előbbinek nincs tradíciója, tudati öröksége, a másodiknak pedig az otthon után a legnagyobb. A földtulajdon tudati értéke ezért sokkal nagyobb, mint a tényleges szerepe. Ezzel minden reálpolitikusnak számolnia kell. De azzal is, hogy a tudati örökség nem mindig, és nem mindenben a legjobb tanácsadó, figyelni kell arra is, hogy milyen irányba mutat a jövőt

leginkább jellemző technika, és ezt nem szabad szem elől tévesztenie annak, aki a jövőt akarja építeni. A tulajdon osztogatás vágya és az idejétmúlt vagyonszemlélet nálunk még mindig erős.

Nálunk nemcsak a mezőgazdaságban, hanem a gazdaság egészében is, a politikusok és az elméleti közgazdászok misztikus illetve múlt századi jelentőséget tulajdonítanak a tulajdonosnak. Pedig **a modern társadalmakban a gazdaság legdinamikusabb területe éppen az, ahol a vállalkozó nem elsősorban tulajdonos, ahol a vállalkozásban működtetett vagyон jelentős része nem a vállalkozó tulajdona.** Az ugyan természetes, hogy az ügyvédnek, az orvosnak vagy az adótanácsadónak, de sorolhatnám vég nélkül éppen a legdinamikusabban növekvő szakmákat, teljesen mellékes a hatékonyság a vállalkozói jövedelme szempontjából, hogy nem a saját tulajdonában van a rendelője, irodája. De így van ez a benzinkutak, az üzlethelyiségek, a büfék, az autójavító szervizállomások esetében is. Természetesen mások a bérleti formák. Másként kell bérbe adni egy üzlethelyiséget, másként egy benzinkutat. Ennek megfelelően a különböző bérleti formák alakultak ki. Az egyik esetben a klasszikus bérleti forma is megfelel, a másokban franchiset vagy leasinget alkalmaznak, ezeknek is változó az időtartama. **A fő, hogy a modern társadalom csak akkor maradhat gazdasági tekintetben versenyképes, ha az is vállalkozhat, akinek nincsen vagyona, mert ugyan legfeljebb minden tizedik tulajdonos lehet jó vállalkozó, de minden vállalkozó jó tulajdonos.**

A gazdaságilag legfejlettebb országokban nem a tulajdonos és a vállalkozó összeolvadását, hanem sokkal inkább a kettő szétválasztását tapasztalhatjuk. Vonatkozik ez mindenekelőtt az ingatlanokra. Ez a szétválás azt jelenti, hogy más vállalkozói képességek kellenek az ingatlanokkal való hatékony gazdálkodáshoz, és mások az azon való vállalkozásokhoz. Már említettem, hogy az értelmiségi vállalkozások többsége bérleményekben működik. Egyre több az olyan kisvállalkozó is, aki még az ipari üzemének területét is bérli a más vállalkozók által létesített ipartelepeken, ahol másokkal közösen használhatja a számára szükséges infrastruktúrát. Az szinte közhelynek számít, hogy ingatlanvállalkozások építenek és tartanak tulajdonban irodaházakat, amelyeket aztán bérbe adnak. Ma már a világcégek jelentős része is bérleményekben működteti irodáit. Ennek az az oka, hogy az irodaigények változásait, területi átrendeződéseit, sokkal könnyebb a bérleti formákban megoldani, hogy a szükséges és egyre drágább irodai infrastruktúrát nem érdemes minden vállalkozásnak magának létrehoznia és működtetnie. A felsorolt jelenségek a gazdaság más területein mozgók számára természetesnek tűnnek, hiszen napról-napra ezt láthatják, de az agrárpolitikusok kapcsolata ma még nem elég erős a gazdaság egyéb szektoraihoz, hogy megfelelő kitekintésük legyen azokra a tendenciákra, amelyek a gazdaság más szektoraiban már erősen kibontakoztak.

Mindezt már az élet lefordította a gyakorlat nyelvére nálunk is. A szükséghelyzet szülte a megbízható bizonyítékok egész sorát magában a mezőgazdaságban is. Ma már a nagyüzemi szőlők többsége tartós bérletbe van adva. Az is kiderült, hogy a fűszerpaprikát vagy a hagymát is lehet bérelt földön termelni. Nem annak hoz a legtöbbet a paprika, a hagyma vagy éppen a dinnye, aki a földnek a tulajdonosa, hanem annak, aki ahhoz a legjobban ért, ott és olyan földet bérel, ami erre a célra a leginkább megfelelő. Minden szakember tudja, hogy a jelenkorban már az sem nagy veszély, hogy a bérlő kizsarolhatja a bérleményét, a földnek a termőerejét. Ennek is több oka van. A jó bérlő újra bérelni akar, a nagy termést (tehát a maximális jövedelmezőséget) csak az érheti el, aki jó talajerőről gondoskodik (ezt pedig nem lehet úgy elérni, hogy utána rossz erőben marad a föld), a nagy termések általában több humuszt hagynak a talajban, mint amennyit elhasználtak, továbbá a bérleti feltételeket, mindenekelőtt annak az időtartalmát megfelelően kell megválasztani.

Számomra meggyőző látni, hogy a szőlők tartós bérleti mennyivel nagyobb távlatra gazdálkodnak, mint az állami gazdaság vagy a termelészövetkezeti tulajdonos. A bérlet legnagyobb előnyét a tulajdonnal szemben azonban abban látom, hogy amíg a tulajdonon alapuló vállalkozás képtelen a változó üzemméreti igényekhez igazodni, tehát merev üzemenagysági struktúrát tart fenn, **a bérlet sokkal rugalmasabban igazodik a technikai fejlődés okozta gyorsan változó optimális üzemenagyság követelményhez.**

Ma a nyugat-európai mezőgazdaság legnagyobb fékje a tulajdoni elaprózódás. Ezen az sem segít, hogy a farmerek egyre nagyobb arányban bérelt földdel is számolhatnak. Jellemző ebben a tekintetben, hogy az Egyesült Államokban a farmerek körülbelül akkora bérletet bérelt, mint saját földön gazdálkodnak. Látni kell, hogy korunkban nem lehet arra számítani, hogy a földet eladják azok, akik nem kívánják maguk megművelni, mert a mezőgazdasági ingatlan, különösen a föld értékálló vagyontárgy, az aranynál sokkal jobb tőkebefektetés. A fejlett tőkés országokban a föld a bankbetéteknél lényegesen nagyobb jövedelmet biztosított, amíg az arany sokkal gyengébbet. Nem annyira a bérleti díjak, sokkal inkább az emelkedő földárak következtében. Itt kell eloszlatni azt a tévedést, hogy a föld bérleti díja a föld árának a kamata, illetve megfordítva, a föld ára a tőkésített bérleti díj. **A föld tulajdonosának jövedelmét döntő részben a föld áremelkedése és nem a bérleti díj jelenti.** Ez az olyan vállalati részvényhez hasonlít, amelynek nagy az árfolyam emelkedése, de kicsi az osztaléka.

Még fontosabb annak a tévhitnek az eloszlatása, hogy a bérleti díjak emelik a mezőgazdasági árakat. **A mezőgazdasági árak szempontjából teljesen mellékes, hogy ki a föld tulajdonosa.** A bérleti díj azért alakulhat ki, mert a tulajdonlásból jövedelem fakadhat. A bérbe adó ezt a tulajdonból fakadó jövedelmet kapja meg. A bérlet földjáradék, az ár szempontjából mellékes, hogy milyen címen jut a tulajdonoshoz, tehát a tulajdonos maga a vállalkozó, vagy bérbe adja azt. Mi még mindig azt hisszük, hogy az ár nagyságát a vállalkozó költsége határozza meg. **Az árban elismert költségek szempontjából mellékes, hogy ki teszi zsebre a földjáradékot.** Azt kell belátni, hogy a földtulajdon az optimálisnál sokkal elaprózottabb vállalati struktúrát tart fent. Márpedig a technikai követelmények által megkívántnál sokkal kisebb mezőgazdasági üzemek szegénységet, politikai nyugtalanságot és drága termelést hoznak magukkal. Tehát nem a föld bérleti díja emeli az árakat, hanem a hatékonyságot rontó vállalatnagysági struktúra, vagy az, hogy nem az műveli meg a földet, aki arra alkalmas. Az élelmiszerárak annál alacsonyabbak lesznek, annál kisebb lehet a mezőgazdaság dotációja, minél jobb lesz a mezőgazdaság vállalatnagysági struktúrája és minél inkább azok lesznek a farmerek, akik arra a leginkább alkalmasak. Ez pedig sokkal inkább elérhető a bérleti rendszer túlsúlya, mint az elaprózott földtulajdon mellett. Így kapcsolódik össze a földreform az egész ország lakosságának érdekeivel, hiszen elsősorban ettől fog függeni, milyen olcsó lehet a lakosság számára az élelmiszer. Jelenleg nagy a veszélye annak, hogy a gazdasági nehézségektől, mindenek előtt a munkanélküliségtől féltő politikusok az agrárreformot elsősorban arra akarják felhasználni, hogy eldugják a fenyegető munkanélküliséget.

Nem vagyok meggyőződve arról, hogy kormányzat tanult a taxis sztrájkból, amit elsősorban az eredményezett, hogy nyakló nélkül adták ki a taxiengedélyeket, sőt a személyautóval rendelkező munkanélkülieket arra bíztatták, hogy menjenek taxisnak. Nem kell nagy jóstehetség ahhoz, hogy hova fog vezetni az a politika, amely úgy akar megszabadulni a munkanélküliségtől, hogy az indokoltnál sokkal több ember között osztja ki a földet, hogy aztán abból éljenek meg.

Ha a szakmai követelményeknek megfelelő üzemi nagyságstruktúrát akarunk elérni, akkor ötödannyi farmer is sok lesz a terület és a piaci kínálat mintegy 90 százalékanak kielégítésére, a terület mintegy 80 százalékanak megművelésére, mint amennyi gazdaságot a földosztó politikusok akarnak létrehozni. A sok kisgazdaság zsákutca. Az sem jó megoldás, ha arra várjunk, hogy majd a kistulajdonosok, a törpebirtokosok belátják, hogy életképtelenek és eladják a földjüket. Ez lassú, óriási állami támogatást igénylő folyamat, ami drága élelmiszerárakat tesz tartóssá.

Hatékonyság vagy foglalkoztatás

Az utolsó húsz év mezőgazdasági politikája oda vezetett, hogy a termelészövetkezeteknek a mezőgazdaságban még mindig legalább kétszer annyi embernek kellett mezőgazdasági munkát adni, mint amennyit a hatékony termelési szerkezet és technológia megkívánt volna. Történt ez annak ellenére, hogy a tagság közel fele már nem mezőgazdasági munkát végez. Ez a jelen helyzet, amelyben a piacgazdasági követelményeknek megfelelő agrárreformot végre kell hajtani.

A fenti tényekből az következik, hogy az **agrárreformnak legfeljebb a termelészövetkezeti és az állami gazdasági dolgozók feléről kell gondoskodnia.** Hamarosan ki fog derülni, hogy a mezőgazdaságban legfeljebb fele annyian dolgoznak már ma is, mint amennyi a termelészövetkezeti és az állami gazdasági dolgozók száma. Még ez a létszám is legalább kétszerese annak, amire hatékonysági szempontok alapján szükség volna. Sajnos, az agrárreformra akkor kerül sor, amikor a gazdaság többi területén jelentős létszámleépítéssel kell számolni. Ebből fakadóan nemcsak a mezőgazdaságban van kétszer annyi munkaerő, mint indokolt lenne, de a többi ágazatban leépülő munkaerőből is sokan szeretnének legalább földhöz jutni, azaz a mezőgazdaságból valahogyan megélni, illetve a visszkapott földet eladni. Ez a tényhelyzet, és a negyven évig elnyomott parasztromantika felszínre törése eredményezi azt, hogy számos politikai párt arra törekszik, hogy a mezőgazdaságban minél több ember találjon megélhetést.

Hiába tehát az a tényleges helyzet, hogy jelenleg a mezőgazdaságban körülbelül csak ötöd annyi ember dolgozik, mint a földreform idején 1945 után, mert ez is sok, és jelenleg is **nyomás van abban az irányban, hogy még többen élhessenek meg ott.** Ez a veszély teszi indokolttá, hogy egyértelműen foglaljanak állást az illetékesek abban a tekintetben, hogy az agrárreform során milyen mértékben kell érvényesíteni a hatékonyság és milyen mértékben a foglalkoztatás szempontjait. Ennek hiányában az agrárreformmal kapcsolatos szakmai viták parttalanokká válnak.

Nemcsak agrárpolitikai, de szélesebb gazdaságpolitikai hibánk már jó száz esztendő óta, hogy a foglalkoztatottságot a kapun belüli munkanélküliséggel akartuk megoldani. Különösen a politikai progresszió hívei között volt mindig erős a munkaerőt felszabadító technikával szembeni ellenállás. Azt hitték, hogy az elmaradottabb technikai viszonyok több munkaalkalmat jelentenek. Ez azonban az elmúlt száz esztendőben már nem igaz, sokkal inkább igaz ennek az ellenkezője: csak ott van sok munkaalkalom, ahol nem tűrik meg a kapun belüli munkanélküliséget, ahol a termelés, a szolgáltatások abban érdekeltek, hogy minél kevesebb munkaerővel oldják meg a feladatokat. Ami ellentmondásnak tűnik, az a kor igazsága. **Ott van sok munkaalkalom, ahol a vállalatok és intézmények nem tűrik meg a felesleges munkaerőt.** De ebben az esetben végső soron nemcsak a munkaalkalom több, hanem az egységnyi munkával elérhető jövedelem is. Sőt annak a furcsa helyzetnek lehetünk a tanúi, hogy ott, ahol a munkaerővel maximálisan takarékoskodnak, ott a munkanélküliek jövedelme is nagyobb, mint azoké a dolgozóké, akik erőszakolják, hogy mindenkinek legyen

munkaviszonya, munkaalkalma, még akkor is, ha ezzel kapunbelüli munkanélküliség jön létre. Többek között ez is az egyik fő oka volt annak, hogy a szocialista rendszerek összedőltek, gazdaságilag lehetetlenültek az azokkal való versenyben, akik a munkaerővel való takarékoskodást a vállalkozói szektorokban alapelveként engedték érvényesülni.

Sajnos ez nálunk a politikai gondolkodásban még teljesen hiányzik. A napi népszerűsége vadászó politikus, aki nem vállalja fel az indokolt foglalkoztatáspolitikát, a munkanélküliség makrogazdasági módszerekkel való csökkentését, fél az időleges munkanélküliségtől, ezért nagyarányú kapunbelüli munkanélküliséget tűr meg, s ezzel a versenyképtelen gazdaságot, azaz az általános szegénységet tartósítja. Ha az ország politikai vezetői nem látják be, hogy a munkanélküliséget csak a hatékonysági szempontok elsődlegessége alapján lehet alacsony szinten tartani, nem kerülhet sor egészséges agrárreformra sem.

Ha az agrárreformban csak a hatékonysági szempontokat érvényesítenénk és nem volnánk lényeges mértékben tekintettel a foglalkoztatási gondjainkra, a mezőgazdaságban legfeljebb a munkaerő 4-5 százaléka találna fő megélhetési formát és munkaalkalmat. Ezzel szemben a másik pólust jelentené az, ha minél több ember foglalkoztatása lenne az elsődleges, ezzel elérhetnénk a 15 százalék körüli értéket is.

Csupán gazdasági szempontból mit jelentene az egyik, és mit a másik út?

Ha az agrárreform a hatékonysági szempontokra épülne és megelégedne azzal, hogy a főfoglalkozású munkaerőnek 4-5 százaléka dolgozik a mezőgazdaságban 10-15 év múlva, minden különösebb mezőgazdasági dotáció nélkül Európa egyik legolcsóbban termelő mezőgazdasága jöhetne létre. Ehhez nemcsak az éghajlati és talaj adottságaink megfelelőek, hanem a mezőgazdaságban dolgozók szakmai képzettsége is magasan az európai átlag fölött lehetne. Ez a megoldás megközelítőleg 30-50 ezer farmergazdaságot jelentene, melyeket bőven el tudnánk látni magasan képzett szakemberekkel. Alig tudott, hogy **százezer lakosra vetítve nálunk sokkal magasabb az agráregyetemet végzettek aránya, mint bármelyik nyugati országban.** Ezt a szaktudást eddig azért pocsékoltuk el, mert az egyetemet végzett agrárszakemberek szinte kivétel nélkül íróasztal mellett ültek. Egy kisparaszti mezőgazdaság esetében pedig nem volna megfelelő tér, üzemnagyság szakképzettségük gyakorlati hasznosítására. Érthetetlen módon eddig fel sem vetődött, hogy a sok kisbirtok teremtménye azzal járna, hogy munka alkalom nélkül marad az agrárértelmiség nagy többsége. **A farmergazdaságok létrehozását célzó agrárreform esetében viszont az agrárértelmiség jelenthetné az erős falusi polgárság alapját.** Anyagilag erősek lennének, hiszen megfelelő méretek között gazdálkodhatnak, szellemileg erősek, hiszen a mezőgazdaság szakmai elitjéből verbuváltak. A magyar falvak először lehetnének a népi polgárosodás erős bástyái.

Ha az agrárreform alapvetően arra épülne, hogy minél több ember számára biztosítson megélhetést, a magyar mezőgazdaság relatív elmaradottsága generációkra fennmaradna. Az optimálisnál sokkal kisebb üzemnagyság szükségszerűen szegény parasztságot jelentene, szűk, nagyon gyorsan gazdagodó kisebbség mellett. A falusi közösségeken belül nőne a politikai feszültség a nagyon differenciálódó jövedelmek következtében. **Generációkra garantálva lenne a falvak társadalmi békétlensége.** Nem kisebb baj az sem, hogy a mezőgazdaság nagy támogatást igényelne. Ha a mezőgazdaságnak háromszor annyi embert kell eltartania, mint amennyire szükség lenne, akkor a munkajövedelmek negyedét sem érnék el, amit csak igen nagy támogatással lehetne kiküszöbölni. Érdemes ezt megközelítő pontossággal kalkulálni:

A fejlett tőkés országokban a technológia által indokolt területen gazdálkodó farmerek átlagosan egységnyi munkával másfélszer annyit keresnek mint a bér munkások. A háromszoros túlfoglalkoztatású kisparaszti rendszerben ez a kereset ennek legfeljebb negyede

lehetne. Ezt azonban sem szociális, sem politikai okokból nem viselhetné el a társadalom, ezért legalább a mezőgazdasági keresettel azonos nagyságú többlet dotációt kellene adni a mezőgazdaságnak. Ha a dotáció mértékét úgy akarná alakítani, hogy a paraszti munkajövedelem szintje elérje a nem mezőgazdasági dolgozókénak a 80 százalékát, a dotáció mértéke elérné a nemzeti jövedelem 6, a költségvetés 12 százalékát. Ekkora támogatás elviselhetetlen terhet jelentene a költségvetésnek, elfogadhatatlan lenne az Európai Közösség számára, amely főleg a mezőgazdasági exportunk ellen kíván védekezni, és mégis, a paraszti életszínvonal alatta lenne az átlagosnak.

A kisparaszti gazdaságok technikai felszereltsége versenyképesen nem oldható meg. A racionálisnál sokkal kisebb birtokok képtelenek lennének a szükséges technika megvásárlására. Ezt még valamiféle gépszövetkezeti rendszer jórészt megoldhatná, de ennek lehetőségei is korlátozottak. A kisvállalkozás eleve képtelen lenne megvásárolni még szolgáltatásként is, a korszerű technikát. Mivel az ilyen kisgazdaságok nem tudják lekötni a teljes családi munkaerőt, nem is vonzódnának a munkamegtakarítást jelentő technikához. Ez azonban egyre inkább azt is jelentené, hogy nem tudnák garantálni az európai piacokon megkívánt minőséget.

A szegény, képességeit, munkaerejét hatékonyan kihasználni nem képes falu tudati elmaradottsága természetes. Ez esetben a falu a konzervativizmus bástyája lenne, ahogyan az minden olyan országban az, ahol a birtoknagyság sokkal kisebb az optimálisnál. Végző soron az Európai Unióba való bejutás sem egyeztethető össze az olyan agrárreformmal, amelyik az életképtelen kisgazdaságok százezreit hozza létre.

A fentiekből fakadóan minden agrárreformnak abból kell kiindulnia, hogy a munkaerő hány százalékának akar a mezőgazdaságban megélhetést biztosítani. Amennyiben ezt az arányt a munkaerő 4-5 százaléka fölé visszük, eleve lemondottunk a mezőgazdaságunk nemzetközi versenyképességéről.

A kisegítő mezőgazdaság

A jelenkori modern mezőgazdaságban egyre nagyobb szerepet kap az a szektor, amely nem jelent főfoglalkozást, amely nem megélhetést, hanem csupán a más szektorokban nyert megélhetés kiegészítését szolgálja. Amíg a modern mezőgazdaság egyre kevesebb ember számára biztosíthat főfoglalkozást, a kiegészítő mezőgazdaság igen széles rétegek számára marad fontos és vonzó. Amíg a piacra termelő mezőgazdaság egyre kevesebb munkaerőt igényel, viszonylag jelentős marad az önfogyasztást és a kisegítő jövedelmet biztosító forma. A kisegítő mezőgazdaság megnövekedett jelentősége több okra vezethető vissza.

A modern társadalomban megnövekedett a szabadidő. Nem túlzás, ha azt a munka-viszonyban eltöltött idővel azonos mennyiségűnek tekintjük. Amíg a munkaidő heti 60 óra volt, amíg szinte ismeretlen volt a szabadidő kihasználása, nem lehetett arra gondolni, hogy a munkások még valamiféle kisegítő tevékenységet is folytathassanak. Egészen a jelen évtizedekig csak egy szűk középosztály esetében volt a főfoglalkozás mellett még jelentős mennyiségű szabad idő is. Ez a réteg azonban elég jól élt ahhoz, hogy szabadidejét vagy akár csak annak egy részét is kiegészítő jövedelem termelésére fordítsa.

A szabadidő gyorsabban nőtt, mint a lakosság nagy többségének a pihenési, kultúrá-lódási igénye a munka mellett. Még ma is nehezen értik meg az értelmiségiek, hogy a lakosság többsége számára a hivatalosnál sokkal hosszabb munkaidő a természetes, sőt sok esetben ez életszükséglet. A 80-as években a kisegítő gazdaságban végzett munka ugyan

nagyon sok volt nálunk, talán a legtöbb Európában. Mégis azt mondhatjuk, hogy ez adja a munkaközben szerzett sikerélmények többségét, hogy **ez a többletmunka sok örömmel is jár.**

A falusi lakosság többsége esetében nem tartott lépést a munkaviszonyban elért jövedelem az igények növekedésével. Ezért aztán az igények jobb kielégítése érdekében inkább meghosszabbította munkával töltött idejét, mintsem az igényeit csökkentse. **Az elmúlt félévszázad csak olyan társadalmakban hozott kiemelkedő gazdasági eredményeket, ahol a lakosság önként meghosszabbította munkaidejét, és ahol erre a társadalom kielégítő feltételeket biztosított.**

A dolgozók kollektív jogainak képviselői sokkal jobban kiharcolták a munkaidő csökkentését annál, mint amit a lakosság jövedelem csökkenés nélkül elfogadott. A munkaidő csökkentésében a szakszervezeteknek szövetségese volt a kormányzat is, amely minden esetben nemcsak népszerűségi okokból, de abból a hamis meggyőződésből is jóváhagyta, s törvényesítette azt, hogy ezzel több munkaalkalom is jöjjön létre. Ez azonban tévedés, sőt ennek az ellenkezője a valóság. **Minél rövidebb egy országban a munkaidő, és minél nagyobb a munkanélküliség, annál kevésbé versenyképes az a világpiacon,** mivel kevesebbet termel, kisebb a belső fogyasztása, azaz a termeléssel szemben jelentkező kereslet, tehát annál kevesebb lesz hosszú távon a munkaalkalom.

Minél gazdagabb egy társadalom, annál nagyobb lesz a termelői ár és a fogyasztói ár között a különbség. Ezt bizonyítják azok az adatok, amelyek szerint az elmúlt száz év során a termelői ár a fogyasztói ár százalékában mindenütt csökkent, és annál kisebb lett, minél gazdagabb a társadalom. Ennek az általános jelenségnek az oka, hogy a termelés után jelentkező kereskedelmi költségek, a csomagolás, a tárolás, az elosztás viszonylag megrágult, ezeken a területeken sokkal lassabban és kevésbé nőtt a termelékenység, mint magában a termelésben. A fejlődő országok popularista politikusai ez ellen az objektív világjelenség ellen próbáltak fellépni. Ennek érdekében történtek és történnek kísérletek a mezőgazdasági termelésnek a feldolgozással és az értékesítéssel való egybekapcsolására. Minél több erőfeszítés történt ebben az irányban, annál alacsonyabb lett a mezőgazdasági termelők életszínvonala és annál drágábbak a fogyasztók számára a mezőgazdasági termékek. **A lakosság sokkal okosabban és hatékonyabban reagált erre az általános jelenségre. Felértékelte az önfogyasztásra történő termelést.** Ez azt eredményezte, hogy a házikertben termelt zöldség termelői költsége lehet akár háromszorosa egy szakosodott gazdaságban termeltnek, de mégis olcsóbb a termelőnek, mivel a gazdag fogyasztói társadalmakban a bolti zöldségáraknak legfeljebb hatoda a termelői ár.

A fogyasztói árak a kisegítő mezőgazdasági költségekhez képest azért is egyre magasabbak, mert nagy az árak adótartalma. A kiskereskedelmi áraknak a fele adó, amit a nem adózó kistermelőnek nem kell megfizetnie, az ő „termelői ára” adómentes. Más szavakkal, minél magasabb egy országban a költségvetés súlya, annál érdemesebb a saját szükségletre való termelés. A modern társadalmakban objektív jelenség, hogy egyre nagyobb az ösztönzés arra, hogy mindenki maga csináljon meg mindent, amihez nincs feltétlen szükség iparosra, adózó vállalkozóra. Aligha kétséges, hogy a költségvetés magas súlyát illetően mi már régen modern országnak számítunk. Az adóterhek, azaz a társadalmi újraelosztás súlyának nagyarányú növekedése miatt a nem adózott termelés relatíve olcsóbb lett.

A modern technika mellett dolgozó munkásnak, hivatalnoknak egyre kevesebb a közvetlen sikerélménye. Az egyén munkája egyre bonyolultabb. Ennek az egyes szereplők által egyre átláthatatlanabb munkamegosztás a következménye. Az, hogy mi és miért történik egy nagyvállalatban, azt legfeljebb néhány vezetői csúcspozícióban lehet látni. A futószalag

mellett nem születhetnek sikerélmények. A bürokráciában még kevésbé. Ezt a tendenciát látva féltek a baloldali ideológusok a dolgozók fokozódó elidegenedésétől. Az élet azonban az ideológusoknál sokkal jobban megoldotta ezt a problémát is, hiszen a dolgozók számára a sikerélményt a megnövekedett szabadidő, helyesebben az az idő jelenti, amelyet nem a főmunkahelyen töltenek. Az egyszerű dolgozók, a nyugdíjasok számára a sikerélmények fő forrása a másodgazdaság, a kisegítő gazdaság, a hobbymunka.

Az előző nemzedékhez viszonyítva nagyon lecsökkent, még a fizikai munkahelyeken is, a fizikai igénybevétel. A szolgáltatások jelentős részében szinte nincs is lehetőség a fizikai mozgásra. Ugyanakkor a táplálkozási szint jelentősen javult. Ezért a lakosság jelentős többsége a kíváncsnál, az egészségesnél kevesebb fizikai mozgást végez. Ez csak részben pótolható a sporttal, egyelőre sokkal szélesebb tömegek számára jelent a másod- és a kisegítő gazdaság fizikai igénybevételét.

A modern technika, a fóliától a mélyhűtőig nagyban segítette a kisegítő mezőgazdaság terjedését. A fólia lehetővé tette a házikertekben is a primőrök termelését, a mélyhűtő a megtermelt zöldség, gyümölcs és hús tárolását. Ki gondol arra, hogy a vízvezeték vagy a kertészeti eszközök, mennyiben segítették a kertgazdálkodókat?

A fenti okok következtében **a másodgazdaság minden fogyasztói társadalomban nő. A gazdaság egyetlen más szektorában sem annyira, mint a mezőgazdaságban.** Ezzel az általános jelenséggel minden agrárreformnak is számolnia kell. Az élelmiszer termelést belátható időn belül semmi nem lesz képes annyira növelni, mint a másodgazdasági szektor. Ennek működési feltételeit tehát messzemenően biztosítani kell.

Miért sürgető az agrárreform?

Az ipari forradalmat megelőzően a lakosság legalább 80 százaléka a mezőgazdaságból élt. A századfordulóra a fejlett ipari országokban már az iparban lényegesen többen dolgoztak, mint a mezőgazdaságban. A jelen fogyasztói társadalmakban pedig már a mezőgazdaság folytatódó zsugorodása mellett az ipar is egyre kevesebb munkaerőt kötött le és a szolgáltatások váltak a legnagyobb ágazattá. A mezőgazdaság gazdasági szerepének csökkenését még jobban jellemzi az, hogy amíg a századforduló idején a lakossági fogyasztásnak felét tette ki az élelmiszer, jelenleg már csak ötödét. Akkor az élelmiszerfogyasztáson belül még mintegy ötven százalék volt a nyerstermékek termelői ára, ma alig hatoda. Még kisebb az élelmiszerárakban a mezőgazdasági nettó termelési érték, azaz az anyagmenetes termelési érték aránya alig éri el a tizedet.

Szorosan gazdasági tekintetben a mezőgazdaság jelentősége nagyon lecsökkent. Csupán az előttünk álló, fejlett fogyasztói társadalmak gazdasági statisztikáját nézve azt hihetné valaki, hogy a mezőgazdaság politikai jelentősége is elhaló, a gazdaságpolitikában egyre jelentéktelenebbé váló szektor. A munkaerő 23 százaléka képes a társadalom mezőgazdasági igényeit kielégíteni. Ma már sokszorta több munkaerőre van szükség az egészségügyben, az oktatásban vagy a bankrendszerben, mint a mezőgazdaságban. Ezzel szemben még a legkevésbé mezőgazdasági társadalmakban is óriási maradt a mezőgazdaság politikai jelentősége. Mielőtt erre példát hozok, lássunk egy hazai tapasztalatot. Ezzel kapcsolatos élményem arra az időszakra esik, amikor a Rákosi-rendszer még az adminisztratív hamisítástól sem riadt vissza annak érdekében, hogy a mezőgazdaság tényleges gazdasági jelentőségét kisebbitse, aminek a következtében azután a mezőgazdaság részesedése a nemzeti jövedelemből a tíz százalék alá csökkent. Az aszályos 1952. évben a rossz mezőgazdasági termés a nemzeti jövedelem és a fogyasztás húsz százalékos csökkenését és költségvetés felborulását vonta maga után. A

gyakorlatban kiderült, hogy az ország sorsa mégis a lekicsinyelt jelentőségű mezőgazdaságon áll vagy bukik.

Az Egyesült Államokban pedig ma is a legerősebb politikai erők egyike az agrárlobby. A mezőgazdaságon belüli, és viszonylag jelentéktelen ágazatok is erős társadalmi támogatásban részesülnek. Példának lehet tekinteni a dohánytermelőket. Az Egyesült Államok alapvető világ gazdasági feladatnak tekinti a mezőgazdasági termékek világ gazdasági forgalmának szabadabbá tételét.

A világ leginkább ipari országának számító Japán, ahol ma már közel akkora az agrárimport jelentősége, mint a hazai termelésé, mégis az agrárérdekek szinte minden más érdeknél nagyobb súllyal esnek latba a politikai életben. Ennek érdekében évtizedek óta olyan belső élelmiszerárakat tartanak fent, ami sokszorosa a világpiaci árnak.

Németország sem azért támogatja a mezőgazdaságot, mert nem volna pénze a sokkal olcsóbb importra. A Közös Piac költségvetésén belül is még mindig a mezőgazdaság támogatása jelenti a legnagyobb tételt. Márpedig, ami ilyen általános világjelenség, annak alapos okai vannak:

Az emberekbe genetikailag belekódolódott az élelmiszerről való gondoskodás fontossága. Hiába lehet megvenni a világpiacon olcsón és bármekkora mennyiségben a szükséges ételmet, arról otthon kell elsősorban gondoskodni. Nem győz meg senkit az a tény, hogy a város-államok ma is igen jól élnek, sokkal jobban gazdagodnak, sőt táplálkoznak, mint az agrár-társadalmak, ezt a biztonságérzést igyekeznek megteremteni még akkor is, ha sokba kerül. Állítólag az átlagos svájci háztartásokban még ma is legalább háromhavi ételmet illik tárolni. Ennek az ősi emberi igénynek a megnyilvánulását látni lehetett abban, ahogyan a magyar lakosság többsége reagált a nyugati határok megnyitására: mindenki mélyhűtőt vásárolt. Tagadhatatlanul volt ebben nagyon racionális motiváció is, de az ösztönösségét sem lehet tagadni.

Időről-időre felerősödtek a parasztrómantikus, népi elemek a politikában, különösen annak területi, megyei, helyi szerveinél. Figyelemre méltó jelenség századunk történelmében, hogy ideológiától függetlenül minden társadalomban erős gyökerei vannak a parasztrómantikának. Ez éppen úgy jelen volt (és van) Nyugat-Európában, mint a Távol-Kelet országaiban, mind a tőkés és a szocialista rendszeren belül.

Az európai emberek őseinek legalább kilenczizede már ezer éve elsősorban mezőgazdaságból élt. A legelőször polgárosodott európai nép a holland, mégis megkülönböztetett rangja maradt mindmáig a mezőgazdasági munkának, a föld birtoklásának. Ez a mezőgazdasági tradíció természetszerűleg még sokkal erősebb Európa keleti felében, ahol ez az első nemzedék, amelyiknek már nem a nagy többsége él a mezőgazdaságból. Mi magyarok sok szempontból különösen agrármentális nép vagyunk. Ennek számos történelmi oka van:

Mezőgazdasági termelési adottságaink európai tekintetben kiemelkedően jók. Már a középkori krónikákban úgy emlegetik a magyar síkságokat, mint az élelemben való bőség világát.

A jó adottságok mellett mindig kisebb volt a népsűrűség mint Nyugat-Európában, tehát egy lakos ellátására lényegesen nagyobb terület állt és áll ma is rendelkezésünkre, mint a tőlünk nyugatra fekvő országok bármelyikének. Nálunk ma is sokkal nagyobb redukált szántóterület jut száz lakosra, mint a tőlünk nyugatra fekvő országokban. (Ezért aztán nem sok okuk van az agrárszakma képviselőinek azzal dicsekedni, hogy az ország ellátása felett is termelünk.)

A magyar etnikumon belül az elmúlt évszázadok alatt alig volt polgári elem. Nálunk a magyarok vagy földesurak, vagy jobbágyok voltak, a polgárság zöme mindig más nemzetiségekből tevődött ki. Az elmúlt százötven év minden hazai haladó, forradalmi mozgalma első céljának

tekintette a földreformot, a falusi lakosság földhöz juttatását. Csak aki átélte az 1945-ös földreformot, tudja igazán, hogy milyen elemi vágyak kielégítése történt akkor.

1953 óta a reformkommunizmus mindig a mezőgazdaságból indult ki, a mezőgazdasági reformokat tekintette első feladatának. Ezért is áll a közvélemény értetlenül, megbotránkozva azzal szemben, hogy a fordulat éve óta éppen a mezőgazdaság területén történt a legkevesebb. Jelenleg a tulajdon bizonytalanság elsősorban az erőszakos kollektivizálás következményeinek rendezetlenségét jelenti. Márpedig, amíg a lakosság jelentős hányada azzal foglalkozik, hogyan tud kártérítés, földvisszaigénylés formájában jövedelemhez jutni, nem indul be kellő lendülettel a falvak népességének jövőt építő munkája.

Végül, nálunk ma még a városi lakosság többsége gyermekkori élményeivel a falusi életformához tapad. Legszebb, legmélyebb élményei a falusi szülők, nagyszülők világából maradtak fent.

A fentiek alapján lehet levonni azt a következtetést, hogy az agrárreform nemcsak az egyik fontos terület régen megért reformja, hanem a legegésőbb reform. A fenti okok miatt azonban nagy annak a veszélye, hogy az agrárreformot érzelmi alapokon, racionálisan megfontolt érvek alapján kialakított stratégia nélkül fogják megvalósítani. Milyen szempontokat kell szem előtt tartani?

Csak azt szabad gazdasági célként elfogadni, aminek a politikai feltételei biztosíthatók. A falvakat nem lehet vágyaik, elvárásaik ellenére boldogítani. Ezt azért kell már kiinduláskor nagyon hangsúlyozni, mert fennáll annak a veszélye, hogy a politikai realitás és a racionális megfontolás egymástól független pályán fog futni, egymásra nem lesznek hatással, így végül mindkettő csak torzult formában érvényesülhet. Nem engedhető meg olyan reformmegoldás, amelyik az élelmiszer ellátásban, és az agrárexportban visszaesést okoz, ami a termelés visszaesésével jár. Ezt mind politikai, mind gazdasági érdekek követelik meg. Arra kell törekedni, hogy ne a múlt, hanem a jövő agrárviszonyait vegyük célba. Ezt azért kell nagyon hangsúlyozni, mert számos tényező reform helyett restaurációt akar. Már most a bevezetőben vegyük sorra ezt a három szempontot. Sem a jövő mezőgazdasági modellje, sem a termelési érdekek nem engednék meg a régi földtulajdonok helyreállítását, mégis csak abból szabad kiindulni, hogy ez ma már a terület harmadán tény. Ennek ellenére világosan látni kell, és a közvélemény előtt egyértelműen fel kell tárni, hogy amennyire helyes volt az 1945-ös földreform, annyira hiba volna ma is hasonló útra térni.

A hazai agrárreform 10 évvel korábbi lehetőségei

Ebben a fejezetben egy a 80-as években a TOT részére készített tanulmányomban leírt elképzelésemet közlöm annak illusztrálására, hogy mi lett volna az az út, amin a mezőgazdaság kívánatos átstrukturálása jó tíz évvel korábban elkezdődhetett volna. Ez az elgondolásom annak idején azt fejtette ki, hogyan lehetett volna az előbbi fejezetben felvázolt agrár struktúrát kialakítani a lehető legkevesebb politikai megrázkódtatással, a termelés visszaesése nélkül és a falusi társadalom legkisebb felbolygatásával.

Természetesen ez a vonat már elment, de még mindig hasznos volna a javasolt megoldásokból annyit megvalósítani, amennyi még lehetséges. Néha azt is hasznos felismerni, mit kellett volna csinálni. A szöveg első néhány bekezdése után gyakran a jelen idejű fogalmazásra térek át az egyszerűség végett. Ez a jelen idő azonban a 10 év előtti időszakra vonatkozik.

Az európai munkamegosztásba távlatokban is jelentős agrárexporttal való beépülés érdekében **a földtulajdonlást és a hasznosítást sajátos módon kellett volna megoldanunk**, amihez nagy bátorságra lett volna szükség. Bátran ki kellett volna aknázni azt a lehetőséget, hogy a földterület egy jelentős hányada még nem volt magántulajdonban. Ezért **a farmer típusú mezőgazdaságunkat alapvetően a viszonylag tartós bérleti rendszerre kellett volna építenünk**.

A hazai agrárreform keretében már 10 évvel ezelőtt is **első lépésként minden akkori még nem magántulajdonban lévő mezőgazdasági területet és ingatlant a területileg illetékes önkormányzat tulajdonába kellett volna adni, úgy, hogy kivételt csak az állami és tangazdasági célokra megtartandó területek képezzenek**.

Az önkormányzatok a nekik juttatott területekből kötelesek lettek volna a jogos visszaigényléseket és igényeket kielégíteni. Ennek lebonyolítására agrárreform biztosságokat kellett volna minden faluban létrehozni. Minden 1947 óta megszüntetett tulajdon helyreállítandó lett volna, amelynek tulajdonosa vállalja a föld sajátterőn alapuló megművelését.

Sem akkor nem gondoltam, sem később nem értettem egyet semmiféle olyan kártalanítással, ami nem az elvett föld visszaadására vonatkozott, vagy amely azoknak is vissza adta volna a földet, akik nem kívánják megművelni. Különösen nem értettem egyet az olyan kárpótlással, ami csak megalapozatlan ígéret maradt, hiszen eleve biztos volt, hogy hiányoznak a szükséges pénzügyi források.

Az így visszajuttatott ingatlanokat tíz évig nem lehet eladni, a művelést vállalók azonban örökölhetik. Ugyanakkor **minden család igényelhet fél hektár földet, ha ilyennel nem rendelkezik és művelését vállalja**. Ezen igények kielégítését is az agrárreform bizottság oldja meg. A jogos igények kielégítése után fennmaradó területeket bérbeadással hasznosítsák. A bérlő lehet a korábbi állami gazdaság, a korábbi termelőszövetkezet és természetesen minden községi lakos. A művelésben közvetlenül részt nem vevő jogi és természetes személyek tehát bérlők nem lehetnek, nem lehet tehát földtulajdona a bankoknak, pénzintézeteknek sem.

A javasolt megoldások nem jelentettek volna nagyobb termelési zökkenőt, hiszen csak azok igényelték volna vissza a területet, akik annak megművelését meggyőzően bizonyítani tudják. Nem lett volna lehetőség tehát arra, hogy valaki csak azért igényelje vissza a régi tulajdonát, hogy azt értékesítse.

Ezen a módon a területnek maximálisan mintegy harmada kerülhetett volna vissza néhány éven belül az eredeti vagy az új jogos tulajdonosokhoz. Az 1947-es alapon visszaigényelt területet az összes terület mintegy negyedére lehetett becsülni. Ehhez járulna a terület talán tizedét elérő félhektáros igénylések összege.

A mezőgazdasági terület kétharmadát tehát a községeknek bérbeadással kellett volna hasznosítaniuk. Az természetes, hogy eleinte nem jelentkeztek volna (és ma sem jelentkeznenek) kellő számmal farmerek területbérleti igényekkel. A területek eleinte az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek művelésében maradtak volna, hiszen az általuk ajánlott bérleti díjra senki sem ígérhetett volna rá.

Az önkormányzati tulajdonlás egyrészt egyre nagyobb községi bevételt garantálna, másrészt az érdekeltté tenné abban, hogy az állami és szövetkezeti gazdaságok minél nagyobb hányadát és minél gyorsabban a nagyobb bérleti díjakat biztosító farmergazdálkodók vegyék bérbe. Az önkormányzatok abban is érdekelték lettek volna, hogy a bérleti bevételekből olyan infrastruktúrafejlesztő beruházásokat valósítsanak meg, amelyek

növelik a mezőgazdasági termelés hatékonyságát, mivel ettől függ a bérleti bevételük nagysága.

A közösségi infrastruktúrát fejlesztő érdekeltiségnek a jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. **Az elaprózott kisparaszti tulajdon egyik (eddig még nem említett) hátránya ugyanis az, hogy nem akarnak eleget áldozni a hatékonyságot növelő közös beruházásokra. Elaprózott egyéni földtulajdon esetében a falusi közösség és a kistulajdonosok érdeke ellenkezik, akik így az infrastruktúra fejlesztésére nem hajlandók jelentős anyagi áldozatokat vállalni.**

A bérlet útján történő hasznosítás esetében minden lakos érdekelt abban, hogy a közösség tulajdonának bevételeiből olyan fejlesztéseket hajtsanak végre, amelyek a bérleti díjak emelkedését szolgálják. A kistulajdonosok által dominált falvakat az elkülönült önzés, a közös tulajdonon alapulókét pedig az érdekközösség formálja. A régi falu közösségét (a „köz”-séget) is a közös gazdasági feladatok, a legelő- és erdőbirtokosság alapozta meg.

Minden agrárreform kidolgozása során világosan kell látni, hogy a modern mezőgazdaság hatékonysága egyre inkább a fejlett gazdasági környezet függvénye. Olcsón csak fejlett infrastruktúra környezetében lehet termelni. Hosszú távon a mezőgazdaság sikere elsősorban ezen fog múlni.

Szükség van gazdasági vagyonnal és abból származó bevételekkel rendelkező helyi önkormányzatokra ahhoz, hogy Magyarországon a demokráciának széles és biztos alapjai lehessenek. Az önkormányzat csak akkor válhat a falvak népessége számára fontossá, ha annak gazdálkodása a közösség boldogulása szempontjából jelentős. Ez csak akkor valósulhat meg, ha az önkormányzatoknak saját vagyonuk és ebből saját bevételük van a mezőgazdasági területek jelentős hányadának, vagyis az erdők szinte egészének és a vadászati jognak a tulajdonosaként.

A korábbi nagyüzemi, állami gazdasági és az álszövetkezeti struktúra védelmezői elvesztették politikai támaszukat. Egyetlen érvük maradt, hogy a következetes agrárreform jelentős termelésvisszaeséssel járhat, ami a nemzetgazdaság jelenlegi nehéz helyzetében megengedhetetlen. Valóban, **a nagyüzemek felszámolásának csak olyan formája fogadható el, amely nem jár a termelés visszaesésével.** Ha ezt garantálni lehet, akkor semmi sem szól a gazdasági érdekekkel és minden pozitív nemzetközi tapasztalattal szemben létrehozott nagyüzemi struktúra fenntartása mellett.

A falusi demokrácia egyik feltétele a lakosság jelentős hányadának gazdasági önállósága és a saját vagy családi munkaerőre épülő vállalkozói mivolta. A döntően bér munkából élők által lakott falvak sehol a világon nem válhattak igazán egészséges közösségekké.

Minden azon múlik, hogy az önkormányzatoknak milyen a vagyoni helyzete és a gazdasági funkciója. **A korábbi bürokratikus állami és a kvázi állami szövetkezeti tulajdont úgy kellene társadalmasítani és magánosítani, hogy annak az a része, amely a helyi gazdálkodás alapját képezi, legyen a területileg illetékes önkormányzat vagyis az ott lakók kollektív tulajdona.**

Elsősorban a községekről és a kisvárosokról van szó, mert a nagyvárosok vagyoni helyzete egészen más szempontok alapján alakítandó. A településeknek történelmileg kialakult tulajdona volt, erdejük, legelőjük, szántóterületük. Övék voltak a helyi közüzemek is. **A községi előjáróságoknak az adott tekintélyt, munkájuknak tartalmát, hogy volt mivel gazdálkodniuk, hogy olyannal gazdálkodtak, amihez a lakosság többsége nemcsak értett, de szorosan kötődött szakmai és anyagi tekintetben.** Ezt a községi tulajdont az elmúlt negyven évben a

mindent államosítani, centralizálni akaró diktatúra igyekezett megsemmisíteni. A legnagyobb történelmi kárt a sztálinizmus azzal tette, hogy szétrombolta a helyi közigazgatásokat, megszállottan szervezte a községek határával mit sem törődő mamutüzemeket.

A hazai családi gazdaságokat a községi gazdálkodás fogta keretbe, szervezte meg mind-azt, amit családi alapon nem lehetett jól megoldani. A hazai sztálinista kollektivizálás ezt cserélte fel az ázsiai, kelet-európai tiszta kollektívizmussal, ami felett a diktatúra gyakorolta a korlátlan hatalmat. **A nyugat-európai civilizációt a központi hatalomtól gazdaságilag független községek és a községeken belül önállóan gazdálkodó családok jellemezték. A keleti civilizációt pedig a családi önállóságot és a családi tulajdont tagadó, a központi hatalomnak korlátok nélkül alávetett falusi közösségek jellemezték.**

Hazánkban a falvak határaival mit sem törődő mezőgazdasági és erdészeti nagyüzemek nem voltak hatékonyak, felrúgták a községi önkormányzatokat, semmibe vették a közigazgatási határokat. Annak érdekében, hogy hazánkban is létrejöjjenek a nyugat-európai társadalomnak megfelelő közigazgatás feltételei, a következőket kell fontolóra venni. Egyrészt minden állami illetve közös szövetkezeti tulajdonban lévő ingatlan kerüljön a területileg illetékes önkormányzat tulajdonába. Másrészt mezőgazdasági és erdőterület a jövőben is csak a helyi lakosok tulajdona lehessen. Harmadrészt a községhatárt nem haladhatja meg egyetlen mezőgazdasági vagy termelőszövetkezeti gazdaság területe. (Ez főleg 1984-ben a tanulmány készítésekor lett volna nagyon aktuális.)

Az önkormányzatok legyenek a legfőbb agrárhatóságok is. Számukra széles jogkört kell biztosítani a területükön folyó mezőgazdaság érdekeinek megfelelő hatósági előírásokra és azok betartására. A polgári jogrendben megfelelő számos érv szólt amellett, hogy állítsák helyre hazánkban a kollektivizálás előtti tulajdonviszonyokat. A történelem azonban nem ismer példát arra, hogy akármelyik polgári társadalom helyreállította volna azokat a vagyoni viszonyokat, amelyeknek a megelőző hatalom által történt erőszakos megváltoztatását igazságtalannak, jogtalannak és ésszerűtlennek ismerte el.

Az így visszaadandó földek többsége ugyanis már nem is a településen mezőgazdaságból élők vagy a jövőben élni akarók tulajdonába kerülne. Semmi értelme nem volna annak, hogy városi lakosok váljanak azáltal gazdagokká, hogy korábban földtulajdonuk volt. Az elmúlt negyven évért nemcsak azok fizettek, akiknek elkobozták a vagyonát, hanem minden állampolgár, aki nem állt be a diktatórikus hatalom kiszolgálójának. (Mindezt nemcsak most mondom, hanem akkor is mondtam.)

Erőfeszítéseket kell tenni annak érdekében, hogy a kisvállalkozásokban hatékonyan működtethető vagyon mielőbb magántulajdonba kerüljön, de ne ez történjen az olyan mezőgazdasági ingatlanokkal, amelyeket a községek tulajdonába kell adni. **Erdő például csak úgy kerülhessen magántulajdonba, ha valaki a tulajdonában lévő földterületet beerdősíti az erdészeti hatóság engedélye alapján.** A községek tulajdonába került mezőgazdasági területet se adhassák el legalább addig, amíg a mezőgazdaság korszerű üzemi struktúrája ki nem alakul. Addig csak bérbeadással hasznosítható. A tulajdonviszonyok, amelyek az értékesítés alapján alakulnak ki, aligha felelnének meg a jövő kíváncsatos üzemi struktúrájának. Az értékesítés ugyanis csak a vevőknek biztosíthatna néhány éven belül jövedelmet. **A szegény és a szociális igazságtalanságokkal terhelt társadalomban óvakodni kell attól, hogy a nemzeti jövedelemből azok hasítsák ki a legnagyobbat, akik spekulációval foglalkoznak.**

Javaslatom azon alapul, hogy a történelem csak olyan megvalósult demokráciákat ismer, amelyek előbb valósultak meg a településeken belül, aztán országos szinten. Magyarországon a haladás hívei a felvilágosodás óta mindig felülről akarják bevezetni a demokráciát.

Ezt teszik még azok is, akik elismerik, hogy csak az országos szinten megvalósított demokrácia törékeny, nem lehet időálló, mégis ezt tudva akarják megszervezni a lakóhelyek demokráciáját is. **A nyugat-európai civilizáció kialakulása, az individualizmust és a kollektívizmust oly szerencsésen vegyítő formája annak köszönhetően alakult ki, hogy a gazdasági élet lényegében a családi földművelésen és a községi szinten szervezett állattartáson alapult.** Nekünk is ebbe az irányba vezet az utunk.

Milyen agrárreformot?

Magyarország mezőgazdaságának potenciális lehetőségei európai viszonylatban kiemelkedők, tehát hosszabb távon is lehetőség van arra, hogy jelentős kiviteli többletet érjünk el. Ennek elsődleges feltétele, hogy az agrárreformunkat a hatékonyság szempontjait szem előtt tartva dolgozzuk ki és hajtsuk végre. A magyarság múltjánál fogva agrárorientált, a mezőgazdasághoz átlag feletti érzéke van. Ehhez járul erős individualizmusunk, ami a mezőgazdaságban különösen értékes tulajdonság, mivel a modern mezőgazdasági üzem nemcsak családi, egyéni vállalkozás, hanem azon belül is szinte naponta, hetente, évente döntéshozatalokat igényel. Bennünket az jellemez, hogy **sokkal nagyobb teljesítményre vagyunk képesek, ha magunk gazdáiként, nem pedig nagyszervezeti alkalmazottként dolgozunk.**

Fontos szempont az is, hogy világviszonylatban egyedülállóan sok, magasan kvalifikált szakemberrel rendelkezünk. Van körülbelül annyi egyetemi végzettségű agrárszakemberünk, amennyi elégséges ahhoz, hogy farmerként a mezőgazdasági árutermelés négyötödét elvégezzék. Tizedét rá lehet bízni az állami nagyvállalatokra, a többit pedig a mezőgazdasági másodgazdaságokra.

Éghajlati és talajadottságaink a mezőgazdasági termékek többsége esetében jók. Sok a napfény, nagy az öntözési lehetőség. Redukált szántóra vetítve lényegesen kisebb a népsűrűségünk, mint bármely tőlünk nyugatra lévő gazdag országnak. Mezőgazdaságunk már a szocializmus évei alatt is megmutatta a jó képességeit, mert az eleve hibás struktúra ellenére is dicséretes eredményeket ért el. A nagy nyugat-európai piachoz való közelségünk nagy előnnyé válik a reálisan tíz éven belüli integrálódásunk után.

Vannak azonban komoly hátrányaink is. A mezőgazdasági szakma és múltból örökölt érdekképviselői betegesen nagyüzempártiak maradtak. Nem akarják tudomásul venni, hogy agrárpolitikánk az elmúlt évtizedek során a követelményekkel ellentétes vállalati és tulajdoni struktúrát alakított ki, amelyen gyökeresen változtatni kell. A politikai erők egy jelentős hányada pedig azt a múltbeli tulajdonosi szerkezetet akarja visszaállítani, amely akkor is túlzottan elaprózott volt. Tehát **a korszerű technikai és társadalmi követelmények mögött nem állnak politikai erők.**

Mezőgazdaságunk a kor politikai és gazdasági követelményeihez képest abnormálisan nagy szervezeti egységekbe szervezett. Ezt ugyan az utóbbi években kiegészítette az abnormálisan kis egységekből álló kisegítő és háztáji mezőgazdaság, a modern mezőgazdaság gerincét képező farmergazdaság azonban szinte teljesen hiányzott.

Az elmúlt évtizedek agrárlobbyja elérte, hogy mezőgazdaságunk a nagyüzemekben belül technikai szempontból relatíve jól felszereltté váljon. Az utóbbi években az agrárlakosság sok munkával és áldozattal elérte, hogy lakáskörülményei ugrásszerűen javuljanak. Ezzel szemben a mezőgazdasági termelést és a falusi életet kiszolgáló infrastruktúra rendkívül elmaradottá vált. Ez az aránytalanság azért tragikus, mert az infrastruktúra hiánya visszahúzza a mezőgazdasági termelés hatékonyságát és lehetetlenné teszi a korszerű farmergazdálkodást is.

A mezőgazdaságot érintő árak torzák és rossz irányba orientáltak. **A mezőgazdaság technikai fejlődését eleve bénítja a termékeihez viszonyítva drága technika, a falakban különösen nagy munkanélküliség és a rendkívül alacsony bérszint. A technika piaci hatása csak ott fejlődik, ahol drága a munkaerő és olcsó a technika.**

Az adott árviszonyok mellett nem lehet számítani arra, hogy az elengedhetetlen technikai fejlesztésekre sor kerüljön. A nagyüzemi mánia sok tekintetben összetörte az önkormányzatok és a mezőgazdaság közötti évezredes kapcsolatot. **A nyugat-európai mezőgazdaságnak mindig az volt a fő ereje, hogy sikerrel kapcsolta össze a családi vállalkozást a falusi közösségi szerveződéssel.** A családra épült a gazdálkodás azon termelési ágak és profilok esetében, amelyekben az egyéni ambíció volt a döntő. A közösség játszotta a döntő szerepet ott, ahol ez volt az indokolt.

Az első követelmény tehát az, hogy a mezőgazdasági reformot úgy kell megvalósítani, hogy viszonylag rövid idő, 10-20 év alatt a terület legalább kétharmadán racionális nagyságú farmergazdaságok működhessenek. A racionális nagyság alatt a szántóföldi növénytermelésben profiltól függően 50-300 hektárt kell érteni. Természetesen az intenzív kultúrák esetében az optimális üzemnagyság területe ennek tizede is lehet.

A falusi életformában élő lakosság szabad munkaidejének kihasználása, jövedelmének javítása, az ételkészítés önellátásához való hozzájárulása és sikerélményeinek biztosítása érdekében minél szélesebb kör számára biztosítani kell, hogy legalább fél hektárnyi területtel tulajdonosi vagy állampolgári jogon rendelkezzen. Ez a másodgazdaság igen intenzív területhasznosítást jelent. Ekkora területen annyi terméket még a farmergazdaság sem képes biztosítani. Ehhez járul pozitívumként, hogy nem igényel főfoglalkozású munkaerőt, jelentős beruházást, hitelt, ugyanakkor mellékjövedelmet, kiadások megtakarítását és egészséges elfoglaltságot biztosít. Erre különösen szükség van a közeljövőben, mivel sem a bérek, sem a nyugdíjak olyan mérvű emelésére nem kerülhet sor, amely feleslegessé tenné a kiegészítő jövedelmeket, a fokozott önellátást. A tapasztalatok szerint ezek a minigazdaságok számos termék esetében jelentős ártermelést is adhatnak. Erre jó példa a zöldségellátás. Az elmúlt évek során az is bebizonyosodott, hogy az ilyen mellékes mezőgazdasági tevékenységet szívesen vállalja a nem mezőgazdasági szektorban dolgozó lakosság is, ha van rá alkalma. Nem csupán a nagyüzemek fizikai munkásai, de a tisztviselők jelentős hányada is örömmel kertészkedik illetve kertészkedne, ha volna ehhez megfelelő területe. Nem szabad ezt a lehetőséget sem elszalasztani.

A második követelmény az, hogy a **mezőgazdasági terület mintegy tizedén másodgazdaságok létrejöttét kell biztosítani.** Ennek érdekében szinte állampolgári jogon mintegy félhektárnyi területhez kell juttatni az igényelőket. Természetszerűleg az ilyen területek értékesítését vagy bérbeadását meg kell tiltani. Tehát erre is vonatkozzék, hogy az igény-jogosultság csak a művelést vállalókat illeti meg.

Az agrártörténeti tradíciók megkívánják, hogy néhány volt kincstári nagygazdaságot nemzeti-közi reprezentációs célokra tartsunk fenn. Ezek azonban legfeljebb a terület 10%-a lehessen, és ne lehessen jelentős a nem mezőgazdasági tevékenységük. Ezeken túl csak az agráregyete-meknek és főiskoláknak lehessen földjük. Ezeknek a nagysága se haladja meg az oktatási igényeket. Mivel a jövő agrár oktatásának nem gazdatisztekét vagy agrárbürokratákat kell képezniük, hanem elsősorban a fizikai munkát is maguk végző farmereket, a korábbi értelemben vett nagyüzemi tangazdaságokra semmi szükség nincs.

Harmadik követelmény az, hogy a **bérmunkásokkal dolgozó, állami mezőgazdasági nagyüzemek a mezőgazdasági terület tizedénél többet se foglaljanak el.**

Kevéssé tudatosodott, hogy a mezőgazdasági területek hozadéka, ebből következően bérleti díja, egyre inkább az infrastruktúra, ezen belül a lakóhelyi infrastruktúra fejlettségétől függ. Csak ott magas a földek hozadéka, ahol fejlett a helyi infrastruktúra is. Ennek a közösségi infrastruktúra fejlesztő érdekeltiségnek a jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Az elaprózott kisparaszti tulajdon egyik eddig még nem említett hátránya ugyanis az, hogy nem akarnak eleget áldozni a közös hatékonyságot növelő beruházásokra. Elaprózott földtulajdon esetében a falusi közösség és a kistulajdonosok érdeke ezzel ellenkezik. Az infrastruktúra fejlesztésére nem hajlandók jelentős anyagi áldozatot vállalni. A bérlet útján történő hasznosítás esetében azonban minden lakos érdekelt abban, hogy a közösségi földtulajdon bérleti bevételeiből olyan fejlesztéseket hajtsanak végre, amelyek a bérleti díjak emelkedését is szolgálják.

A kistulajdonosi falvakat az egyéni érdek, a közös tulajdonon alapulókét az érdek-közösség formálja. A régi faluközösséget is csak a közös gazdasági feladatok, a legelő- és erdőbirtokosság alapozta meg. Azt minden agrárreform kidolgozása során világosan kell látni, hogy a modern mezőgazdaság hatékonysága egyre inkább a fejlett gazdasági környezet függvénye. Olcsón csak fejlett infrastruktúra környezetében lehet termelni. Hosszú távon a mezőgazdaság sikere elsősorban ezen fog múlni.

A föld jelentős részének ilyen közösségi tulajdona természetesen csak akkor pozitív jelenség, ha ezt a tulajdont független vállalkozók működtetik. A közös földtulajdon és a független farmergazdaságok tehát nincsenek egymással ellentmondásban, sőt a kíváncs farmerüzemnyagyságok csak ilyen közös tulajdon mellett alakulhatnak rugalmasan.

A mai, modern mezőgazdaságban már nem az a fő érdek, hogy a farmergazdaság apáról fiúra szálljon, hanem az, hogy a rátermettek gazdálkodjanak. A farmerség öröklése természetesen továbbra is fontos marad, hiszen a gazdálkodásba való belenevelődés ebben az esetben a legjobban biztosított. Ugyanakkor látni kell, hogy a modern farmerség olyan képességeket is követel, amelyek nem mindig öröklődnek. Ahogy már korábban utaltam rá: a paraszti tudás döntően a gyakorlati tapasztalat átvételén alapul. A farmerséghez ezentúl még nélkülözhetetlen az iskolai képzés és a vállalkozói képesség. Az utóbbi hiánya egymagában életképtelenséget jelent. Ezért volt korábban a földtulajdon, a vagyonöröklés a fő szabály. Korunkban egyre inkább a földbérlet a jobb megoldás.

Ahhoz, hogy hazánkban a demokráciának széles és biztos alapja lehessen, elengedhetetlenül szükség van arra, hogy erős gazdasági vagyonnal és ebből származó bevételekkel rendelkezzenek a helyi önkormányzatok. Az önkormányzat csak akkor válhat a falvak népessége számára fontossá, ha annak gazdálkodása a közösség boldogulása szempontjából jelentős. Ez csak akkor valósulhat meg, ha az önkormányzatoknak saját vagyonuk és ebből saját bevételük van. Ezért tartom elengedhetetlennek azt, hogy a tanács legyen a mezőgazdasági területek jelentős hányadának, az erdők szinte egészének és a vadászati jognak tulajdonosa.

A fenti javaslat elfogadtatása azt is megkívánja, hogy az ezzel ellentétes elképzelések fogyatékságaira részletesebben utaljak. Szerencsére ma már a jelenlegi nagyüzemi, azaz az állami gazdasági és az álszövetkezeti struktúra védelmezői elvesztették politikai támaszukat. Egyetlen érvük maradt: „A következő agrárreform jelentős termelésviisszaeséssel jár, amit a nép-gazdaság jelenlegi nehéz helyzete miatt megengedhetetlennek kell tekinteni”. Mivel ez valóban reális elvárás, a nagyüzemek felszámolásának csak olyan formája fogadható el, amely nem jár termelési viisszaeséssel. Ha ezt garantálni lehet, akkor semmi sem szól a gazdasági érdekekkel és minden pozitív nemzetközi tapasztalattal szemben fizikai és adminisztratív erőszakkal létrehozott nagyüzemi struktúra fenntartása mellett. A fenti javaslat esetében azonban

mindaddig fennmaradhatnak a mezőgazdasági nagyvállalatok mint bérlők, ameddig nem licitálnak rájuk a farmerjelöltek magasabb bérleti díjjal. A nagyüzemek gyors felszámolását indokolja a demokratikus fejlődés biztonsága és eredményessége is. Még hatékony nagyüzemek mellett sem képzelhető el a falvakban demokrácia. A falusi demokrácia elengedhetetlen feltétele kettős. Egyrészt a lakosság többsége, legalábbis jelentős hányada gazdaságilag önálló legyen, vagyis az, hogy a saját és a család munkaerejére épülő vállalkozó legyen. A döntően bér munkából élők által lakott falvak sehol a világon nem válhattak igazán egészséges közösségekké.

Ismét hangsúlyozom, hogy jó volna, ha az agrárreformban illetékesek nem tévesztenék szem elől, hogy **a modern mezőgazdaság hatékonysága alapvetően a környezet általános gazdasági, különösen pedig az infrastruktúra fejlettségétől függ.** Jó utak, vízellátás, csatornázás, telefon, megfelelő helyi és országos ipari háttér nélkül sehol a világon nem sikerült az olcsó mezőgazdasági termelést megvalósítani. Márpedig az egyéni bérbeadók ezt a jövedelmüket elfogyasztanák, a közösségi bérbeadók pedig befektetnék, az infrastruktúrát fejlesztenék. Külön kell kitérni a szövetkezeti mozgalom jövőjével kapcsolatos elképzelésekre. Mérsékelni kellene a szövetkezetektől várt reményeket. Szövetkezet alatt természetesen az igaziakat kell érteni. Amíg a kisárutermelők számára előnyös forma volt a szövetkezés, a jövő farmergazdaságainak viszonyai között még a beszerzés és az értékesítés területén is csak egyik formának lehet tekinteni. Minden bizonnyal számítani lehet arra, hogy a farmerek, sőt a másodgazdaságok is tagokká válnak bizonyos értékesítő és beszerző szövetkezetekben. A közös géphasználat szövetkezeti formái azonban aligha fognak jelentőssé válni. A mezőgazdaságban ugyanis minden bizonnyal fent kell tartani a jelentős adókedvezményeket. Az értékesítésben és a felvásárlásban a szövetkezet már nem élvezhet a kereskedelem egyéb formáival szemben adókedvezményeket. Még inkább megengedhetetlen, hogy az élelmiszeripar más elbánásban részesüljön, mint az ipar általában. Ilyen viszonyok között viszont aligha lesz a termelőknek érdeke, hogy maguk is bekapcsolódjanak a kereskedelem vagy a feldolgozás vállalati formáiba.

A múltból itt maradt romantikus elképzelés az is, hogy a mezőgazdasági termelőknek érdekükben áll a kereskedelmi és feldolgozási fázisokat átvenni. Általános az a hiedelem, hogy a mezőgazdasági termelők hasznát az élelmiszeripar és a kereskedelem fölözi le. Ez azért tűnik így, mert **az agrárforradalom és a fogyasztási igények fejlődése következtében egyre nagyobb rés mutatkozik a felvásárlási ár és a fogyasztói ár között.** A tények azonban azt mutatják, hogy csak önálló, a mezőgazdaságtól független élelmiszeripar és kereskedelem mellett érhető el a farmerek gazdagsága. A farmerek ott élnek a legjobban, ahol felvásárlási és a fogyasztói ár között legnagyobb a különbség. Az agrártechnikai forradalom csak erősítette azokat a tényezőket, amelyek a mezőgazdaság, az élelmiszeripar és a kereskedelem egymástól elkülönült és csak a piacon keresztül kapcsolódó formáit követelik meg. Még a mezőgazdaságon belül is a szakosodásé a jövő, a farmergazdaságok profilja egyre jobban szűkül. Az élelmiszergazdaság is a szocialista terv-gazdálkodás szüleménye, a fejlett tőkés országokban egyre távolabb kerül a gyakorlat ettől a koncepciótól. Nálunk úgy látszik túléli a szocialista nagyüzemek felszámolását is. Jó volna ez ellen többet tenni. **Az elmondottaknál is kevesebb reális alapja van a mezőgazdaság szövetkezeti úton szervezett speciális pénzügyi szervezetének.** Minél jobban igyekeznek a mezőgazdaság hívei szélesíteni a maguk külön világát, annál szűkebbek lesznek a technikai és gazdasági fejlesztés feltételei. **A mezőgazdaságnak nem külön világnak kell lennie, hanem egyre szervezettebben be kell épülnie elsősorban a falupolitikába, azon keresztül a gazdaság egészébe.**

A farmergazdaságé a jövő

A jövő mezőgazdasága a farmergazdaságon alapul. Korunkban nincs más hatékony árutermelő vállalkozási forma a mezőgazdaságban. Mivel ez távlatokban a falusi munkaerőnek még a tizedét sem igényli, még a mainál is **jelentősebb szerepet kell kapniuk a kisegítő gazdaságoknak.** Ennek feltételeit minden igénylő számára biztosítani kell.

Csak néhány történelmi állami gazdaság maradjon meg (az eredeténél nem nagyobb területén). Azt azonban be kell látni, hogy a jelenlegi tulajdonviszonyok egyáltalán nem felelnek meg a fenti struktúra igényeinek. Több generáció lecserelődése kellene ahhoz, hogy a tulajdon-szerkezet ehhez igazodjon. **Minden nyugati tapasztalat azt bizonyítja, hogy a földtulajdon nagyon lassan igazodik a technika által támasztott igényekhez.** Annál kevésbé minél jobban prosperál a mezőgazdaság, minél nagyobb a földjáradék, minél jobb vagyontárgy a földtulajdon. Márpedig a modern mezőgazdasági üzem hatékonysága alapvetően függ a méreteitől. A kívánatosnál kisebb üzemméret mellett lehetetlen elérni a versenyképességet, pedig ez a hatékony agrárexport alapfeltétele.

Az átalakítás szempontjából elsősorban azt kellene eldönteni, hogy az elsődleges cél az erkölcsi és anyagi rehabilitáció az elmúlt negyven év során elkövetett vagyoni jellegű sérelmekért vagy a falvak demokratizálása és a korszerű mezőgazdaság kialakítása. Természetesen egyik szempont előtérbe állítása sem jelentheti a gyakorlatban a másik teljes mellőzését. A sorrendiségben és a súlyozásban azonban állást kellene foglalni. Bármelyik szempont is kerül előtérbe sem a nagyüzemi, sem az államigazgatási és termelőszövetkezeti struktúra nem tartható fenn, továbbá az 1947-es birtokviszonyok teljes helyreállítása sem kerülhet szóba, mert mindkét megoldás politikai és gazdasági zsákutca.

Először nézzük meg azokat a gazdasági szempontokat, amelyek a mezőgazdasági nagyüzemek többségének felszámolása mellett szólnak. A sok száz munkást foglalkoztató, sokprofilú, több község határára kiterjedő nagyüzemek ugyan még képesek lettek volna kielégíteni a mezőgazdasággal szemben támasztott mennyiségi igényeket, de szükségszerűen elviselhetetlenül drágán termeltek, tehát csak abnormálisan nagy állami támogatás mellett lehettek exportképesek.

A nagyüzemekben nem oldható meg a felszerelésekkel és az anyagokkal való törődés és a munkaerő iránti nagyon változó szükséglet rugalmas kielégítése. Márpedig **a tulajdonosi érdekeltség hiánya annál nagyobb költségnövekedést jelent, minél korszerűbb az alkalmazott technika.** A fejlett mezőgazdasággal rendelkező gazdaságokban már régen köztudott, hogy minél drágább és bonyolultabb a felszerelés, annál nagyobb költséggel jár az, ha azt nem a tulajdonosa működteti.

A farmergazdaság lényege, hogy a vállalkozó, a fizikai munkás és az adminisztratív alkalmazott egy személyben egyesül. Nagyon drága, ha a magasan képzett agrárértelmiség nem maga végzi a munkát, hanem bér munkásokkal végezteti.

Nagy hibája, sőt bűne a sztálinista kollektivizálás alapján létrehozott nagyüzemi mezőgazdaságnak, hogy az öntudatos parasztok, illetve farmerek helyett bürokratikus alárendeltségi viszonyokat alakított ki. Erre a gazdasági alapra ugyanúgy nem lehet erős falusi önkormányzatokat építeni, ahogy nem lehetett a feudális nagybirtokokra sem. Márpedig gazdaságilag autonóm falusi lakosság nélkül nemcsak a falvakban, de az egész országban sem kerülhet sor szilárd demokrácia kiépítésére a gyakorlatban.

Amíg a fejlett mezőgazdaságú társadalmakban a farmerek a társadalom legprogresszívebb elemei közé emelkedtek, nálunk a mezőgazdaságban maradtak meg leginkább a feudális szokások, stílusok és alárendeltségek. **A demokráciákban a farmer ideális állampolgár, aki egy személyben olyan szellemi és fizikai munkás és vállalkozó, aki gyűlöli a nagy államot, a nagy adót és a bürokráciát.** A nagyüzemi mezőgazdaság viszont kizárja a magyar társadalom demokratizálását. A fentiek alapján a jelenlegi mezőgazdasági nagyüzemek nagy többségének felszámolása szükségszerűség.

Az elaprózott kisparaszti birtokok legnagyobb hibája viszont többek között az, hogy évtizedekre nem teszik lehetővé a mezőgazdasággal szemben támasztott mennyiségi igények kielégítését. Az 5-10 hektáros kisbirtokokon a legtöbb mezőgazdasági termelési feladatot nem lehet racionálisan megoldani. A félreértések elkerülése érdekében szögezzük le, hogy **a farmergazdaság számára megfelelő területnagyság igen széles határok között van.** A belterjes kertészet ugyan lehet pár hektáros is, de az átlaga 50-100 hektár között van már ma is és ez az átlag várhatóan tovább fog nőni.

A mi helyzetünkben a földterület nagyságának a problémáját fokozza, hogy az elaprózott parcellákon és elkülönült kistulajdonok mellett a nagyüzemekről örökölt gépek és felszerelések jó kihasználása lehetetlen. A kisparaszti gazdaság gépesítése pedig több évtizedig tartó és megengedhetetlenül drága feladat. A kisparaszti gazdaságokban a gazdák többségének élet-színvonala is alacsony lenne és a termelés drága lenne. Márpedig **a drágán, nagy dotációkkal működő mezőgazdaság csak az olyan országokban engedhető meg, amelyek a nagy agrárimport ellen védekeznek, de megengedhetetlen az olyanokban, amelyek gazdasági létérdeke a jelentős agrárexport.**

Naivitás számítani arra, hogy a kisparasztok többen összeállva majd közösen veszik meg és használják a drága, modern felszereléseket. Az elmúlt évtizedek során annyira visszaéltek a szövetkezeti gondolattal, hogy ettől a falusi lakosság sokáig idegenkedni fog. Ott sem jelentős az ilyen önkéntes szövetkezeti összefogás, ahol nincsenek ilyen keserves tapasztalatok. Még a leggazdagabb demokráciákban sem sikerült racionális birtoknagyságoknak megfelelő birtokviszonyokat kialakítani. Annál anakronisztikusabb a lemaradás, minél nagyobb az egységnyi művelhető területre jutó népesség.

Jellemző módon csak **Ausztráliában és Kanadában** valósult meg, hogy a farmer egyúttal tulajdonosa is a megművelt terület nagy többségének, ugyanakkor a farmok nagysága megfelel a technika által támasztott követelményeknek, valamint a farmercsaládok munkaerejének racionális kihasználását is biztosítja. Az **Egyesült Államokban** már a farmerek által művelt terület 50%-a bérlet, pedig ott a redukált szántóra vetített népsűrűség tört része a mienkének.

Nyugat-Európában és a Távol-Keleten a farmok területe sokkal kisebb, mint ami kívánatos lenne, ezért a kiváló felszereltség és a kiszolgáló infrastruktúra ellenére is nagyon drága a termelés. A farmerek munkaereje, ideje és mindenekelőtt gépi felszerelése nem használható ki teljesen. Ennek következtében a termelés költsége a világpiaci árak többszöröse és ennek megfelelően az élelmiszerek fogyasztói ára is olyan szinten alakult ki, amit mi elképzelni sem tudunk. A hús és - az ott alapvető tápláléknak számító - rizs a számunkra nagyon magas nyugat-európai árak sokszorosába kerül.

Ahol mesterségesen fenntartottak a paraszti birtokviszonyok, ott a falvak lakossága konzervatív marad, ellenez minden társadalmi haladást, nem válhatott igazán farmerré. Pedig ezekben az országokban is jelentős a bérelt terület aránya. Hozzá kell még tenni, hogy csak a nagyon sűrűn lakott, az agrártermékek exportjára nem kényszerülő országokban tartható fenn ez az állapot. **Egy agrárexportra épülő országban a túlságosan elaprózott földtulajdonra épülő**

mezőgazdaság csódhöz vezet! A magyar mezőgazdaságnak a jövőben elsősorban a racionális területnagyságú farmergazdaságokra kell épülnie. Csak ez biztosíthatja a mezőgazdasági adottságainak kihasználását és az exportlehetőségek jó kiaknázást.

Magyarország nemcsak a múltban épült be az agrártermékeivel az európai munkamegosztásba, hanem ma és a belátható jövőben is azzal fog beilleszkedni. Ez a kedvező éghajlati és talajadottságokon túlmenően arra épül, hogy viszonylag kicsi az egységnyi mezőgazdaságilag művelt területre jutó lakosság száma. Nyugat-Európának harmadnyi akkora nagyságú redukált szántón kell eltartania egy lakost, mint nálunk. Japánnak pedig tizednyin. Alaptalan dicsekvés, hogy a mezőgazdaság sokkal többet exportál, mint importál. Ilyen nagy és ilyen kedvező adottságú területen ez még az anyagokkal pocsékoló, a gépeket gyorsan tönkretévő, valamint nagy adminisztrációval dolgozó, továbbá a fizikai dolgozók érdekeltségét mellőző mezőgazdaságnak is sikerülhet.

Csak azok az országok számíthatnak agráradottságaik kihasználására a világpiacon, amelyekben nagy az egy lakosra jutó mezőgazdaságilag művelhető terület és a termelés alapvetően farmergazdaságokra épül. Számunkra ezért a racionális méretű farmergazdaságok kialakítása parancsoló szükségszerűség. Nem követhetjük a sűrűn lakott nyugat-európai országok tradíció-megőrzésen alapuló, a gazdasági racionalitást háttérbe szorító példáját. Ez egyrészt évtizedes időtartamokat igényelne, másrészt még ilyen hosszú idő után sem vezethetne eredményre. A mezőgazdasági reformot úgy kellene megvalósítani, hogy viszonylag rövid idő alatt a terület legalább kétharmadán racionális nagyságú farmergazdaságok működhessenek. **A racionális nagyság alatt a szántóföldi növénytermelésben 50-500 hektárt kell érteni** (a profiltól függően).

A farmergazdaságok mellett valami még kiemelt figyelmet érdemel. A magyar társadalom karakterét nem ismeri az, aki nem tartja fontosnak, hogy a lakosság jelentős hányadának kertje, kis földje legyen. Erre több oknál fogva is nagy szükség van. Minél alacsonyabb a nyugati országokhoz viszonyított bérszintünk, annál több lehetőséget kell biztosítani a szabadidőben végzett olyan munkákhoz, amelyek vagy kiadásokat takarítanak meg, vagy kiegészítik a jövedelmet. Minél kevesebb sikerélményt nyújt a munkaviszonyban töltött munka, annál fontosabb, hogy legyen olyan elfoglaltság, amely ezt pótolja. Az ilyen kiegészítő gazdaságok minden munkateljesítménye ugyanis egyéni sikernek, egyéni érdemnek számít.

Különösen a városi lakosság számára a kert az egészséges életmód egyik alapja. Sajnos nincsenek erre vonatkozó felméréseink, de minden bizonnyal kevesebbe kerül a társadalomnak azok egészségvédelme, akik kertjükben töltik a szabadidejük jelentős részét. Itt csak megjegyzem, hogy a liberális gazdaságpolitika legnagyobb hibái abból adódnak, hogy az életformával és közérzettel kapcsolatos társadalmi kiadásokat illetve megtakarításokat számításain kívül hagyja.

Mennyi farmerre lesz szükség?

Nálunk az emberek tudatában a kollektivizálással szemben az azt megelőző mezőgazdaság él tovább. Ez nemcsak azért hiba, mert mi a földreformot annak idején reális kompromisszumok alapján úgy hajtottuk végre, hogy minél több ember föld utáni vágyát elégítse ki és minél több embernek biztosítson legalább minimális életfeltételeket. Arról, hogy ez a reális igényt többszörösen meghaladó mezőgazdasági tulajdonost és mezőgazdaságból megélni akaró embert teremtett, megfelelkezünk. Ma sem említi senki, hogy **a kollektivizálást megelőző tulajdonviszonyok a falvak szegénységét, a mezőgazdasági termelés korszerűtlenségét jelentették volna évtizedeken keresztül.** Az agrárpolitika felelősei úgy érzik, hogy az embertelen és torz

nagyüzemi struktúrát teremtő kollektivizálás bírálata felmentést jelent az alól, hogy végig gondolják, hogy az elmúlt negyven év alatt az 1949-es földtulajdonosok, még inkább a földből megélők számát tizedére kellett volna csökkenteni. Ez akkor is sok szenvedéssel, keserőséggel járt volna, ha senki nem alkalmaz jogtalanságot és erőszakot.

Kevesen gondolják végig, hogy az elmúlt negyven év alatt a politikai demokrácia és a piacgazdaság körülményei között is felszámolásra került volna az 1949-es kisparaszti gazdaságok legalább négyötöde. Nekünk semmiképpen nem azt kell restaurálni, ami 1949-ben volt, hanem legalább azt, ami a piaci verseny következtében kialakult volna. De még ez is messze lenne attól, ami ma hatékonysági szempontok alapján kívánatos volna. Az agrárreform lehangosabb hirdetői sem számolnak azzal, hogy a tőkés fejlődés is negyven év alatt negyedére szorította volna vissza a mezőgazdaságból megélők számát. Mára a polgári demokrácia és a piacgazdaság viszonyai között is legfeljebb a munkaerő tizedének adna a mezőgazdaság megélhetést az 1945-ös földreform utániak számához képest. **Aki az 1949-es állapotokat akarja restaurálni, az mintegy ötször annyi embert akar arra szorítani, hogy a mezőgazdaságból próbáljon megélni.** Ennél nagyobb politikai, szociális és gazdasági kudarcot semmiféle más politikai ballépés nem képes okozni.

1949-ben a lakosság 50 százaléka a mezőgazdaságból élt, ma csak az a mezőgazdaság lehet korszerű, ahol a mezőgazdaságból élők száma ennek 1/25-öde. Természetesen mi még nem tartunk itt, ehhez hiányzik a megfelelő technikai felszereltség, a kívánatos infrastruktúra, a farmergazdasági tapasztalat, ezért reálisan legfeljebb azzal lehet számolni, hogy a munkaerő mintegy öt százaléka találhat főfoglalkozású megélhetési forrást a mezőgazdaságban.

Ezt a munkaerőleépítést a kollektivizálás is csak részben oldotta meg, mert még mindig abnormálisan magas a mezőgazdaságban dolgozók részaránya. **Csak a mezőgazdaságban alkalmazott adminisztrátorok és vezetők száma nagyobb, mint a korszerű farmergazdaság teljes munkaerő igénye.** Az állami gazdaságokban és a termelőszövetkezetben mezőgazdasággal még mindig többen foglalkoznak annál is, amennyit az adott technikai felszereltség indokolna. Ennek fő oka egyrészt a rossz motiváció, másrészt a bürokratikus szervezet.

A szocialista mezőgazdaság adminisztráció igénye sokszorosa a farmergazdaságénak. Amíg nálunk az egyetemet végzett szakemberek nagy többsége íróasztal mellett irányít, a modern farmergazdaság nem ismeri a függetlenített, azaz főfoglalkozású irányító és adminisztráló munkaerőigényt. Ebből fakad az a veszélyes helyzet, hogy a farmergazdaságra való elkerülhetetlen áttérést éppen a mezőgazdasági értelmiségiek ellenzik a leginkább. Az eddigi életformájuk szűnik meg ezzel. A farmergazdaságnak legfeljebb tizedannyi hatósági munkakörben foglalkoztatott diplomás mezőgazdára van szüksége, mint a jelenlegi ilyen létszám, és század annyira sem a termelésben. A farmergazdaságban olyan diplomásokra van főleg, mintegy 90 százalékban szükség, akik maguk ülnek a traktorokon, a kombájnokon, a maguk gazdjaként farmerkednek. Ez az átállás a jelenlegi agronómusok többsége számára elfogadhatatlan annak ellenére, hogy jövedelmük a jelenleginél sokkal nagyobb lenne.

Még nehezebb a helyzet a jelenlegi mezőgazdasági adminisztrátorok esetében. Ezek munkaalkalma a mezőgazdaságban megszűnne. A farmernek sem gépiróra, sem könyvelőre, sem statisztikusra nincs szüksége. Túlzás nélkül, tapasztalataim alapján mondom, hogy a falusi, középfokú szinten iskolázott nők számára a termelőszövetkezeti és az állami gazdasági bürokrácia jelentette és jelenti még ma is az igényeiknek megfelelő munkaalkalmat. Ez a réteg nem annyira jövedelmet, mint kényelmes munkát igényel, és hallani sem akar arról, hogy termelő munkát vállaljon. Tudomásul kellene vennünk, hogy a mezőgazdaságban jelenleg is

túlfoglalkoztatás van, különösen magas ez az adminisztrációban. Ezt a létszámot csökkenteni kellene, nem újabb munkaerő bevonást tervezgetni.

A farmergazdaság foglalkoztatási igényének bemutatására az angol mezőgazdaság adatait idézem. Teszem ezt azért, mert az európai mezőgazdaságban ők jutottak a legmesszebb a követelményekhez való igazodásban, ott a legalacsonyabb a mezőgazdaságban dolgozók aránya, s a közösségen belül a leghatékonyabb a termelés. Ez azonban még mindig nem jelenti azt, hogy az angol mezőgazdaságban a gazdaságok nagyságstruktúrája megfelelné a követelményeknek. Az észak-amerikai vagy az ausztrál mezőgazdasághoz képest még mindig túlságosan elaprózott és drágán termelő. Ezt az elmaradottságot az bizonyítja a legjobban, hogy **ma az angol mezőgazdaság is még egyszer akkora dotációra szorul, mint harminc évvel korábban**. Tehát a technológia, a hatékonyság által támasztott követelményekhez képest nem csökkent, hanem **nőtt a birtoknagysági struktúra elmaradása**. Jó volna szem előtt tartani, hogy a birtokstruktúra elmaradottságának legjobb fokmérője az, hogyan alakul a mezőgazdaság dotációja. Az illusztráció megkönnyítése érdekében az angol adatokat 10 millió lakosra vetítve idézem, így azt mutatják, hogy nálunk mi lenne az ottani adatoknak megfelelő.

A fő munkaidőben 23 ezer ember dolgozik, ezen kívül közel ennyi az idényben foglalkoztatottak száma és 13 ezer a rész-munkaidősöké. A farmok száma 60 ezer, ennek kétharmadában nem ez az egyedüli kereseti forrás, tehát a farmerek kétharmada nem csak farmer. Ritka az olyan farm, ahol a családtagokon kívül állandó munkaerő volna. Mégis, ez a kisebbség a leginkább jövedelmező, ahol a család mellett még 2-3 állandó munkás is van. Ez azt jelenti, hogy a jelen viszonyok között kétféle farmergazdaság létezik. Az egyikben a mezőgazdaság csak az egyik jövedelemforrás, tehát ebben csupán a mezőgazdaságból nem lehet megélni. A másikban a család munkaerejével közel azonos nagyságú idegen munkaerőre is szükség van. Az egyik azért jövedelmező, mert a kiegészítő mezőgazdasági profil jól hasznosítja a szabadidőt, a másik pedig azért, mert optimális üzemnagyság magában a mezőgazdaságban.

A mi agrárszakembereink technokrata szemléletével szemben fontos annak a hangsúlyozása, hogy a farmergazdaság sokáig használja a gépeit, így azért lehet a technikája olcsó, mert hosszú a leírási idő. Az angol traktorok 40 százaléka tíz évnél öregebb, gyenge években a gépek pótlási aránya nem éri el az öt százalékot. A hazai agrártechnokraták arra hivatkoznak, hogy a mezőgazdasági nagyüzemben lehet csak megfelelő óraszámban kihasználni a gépeket. Ez igaz, de nem az a különösen drága, ha egy géppel keveset dolgozhat egy évben, hanem sokkal inkább az, ha nem vigyáznak rá, ha sokba kerül a javítás, ha rövid idő után ki kell selejtezni, és legfőképpen az, ha nem akkor és úgy dolgoznak vele, ahogyan azt a gazda gondossága, a farmer vállalkozó érdeke megköveteli.

Közgazdasági szempontból nagyon érdekesek **a jövedelmek és a vagyon arányára** vonatkozó adatok. A statisztikailag kimutatott jövedelem az egész angol mezőgazdaságban 1.3 milliárd font. Ez természetesen a ténylegesnél minden bizonnyal jóval kisebb szám, mivel a mezőgazdasági családi vállalkozások jövedelmét még az angolok sem vallják be maradéktalanul. A bevallott jövedelemmel azonos nagyságú a 13 milliárd fontos adósságállomány kamata. Ez ugyan költség, de mégis az iparban elképzelhetetlen, hogy a nettó termelési értékkel azonos nagyságú a kamat. Mégsem lehet az angol mezőgazdaságot eladósodottnak tekinteni, mivel a 13 milliárdos hitel tartozás a 74 milliárdos vagyonértékhez viszonyítva alacsony. Ha arra gondolunk, hogy a 74 milliárdos vagyon és a mezőgazdasági munka együttesen 1.3 milliárd jövedelmet hoz, akkor kiderül, hogy a mezőgazdasági tőke alig hozhat folyó jövedelmet, annak elsődleges jövedelemforrása a földár emelkedése, ami reálérték növekedést jelent több év átlagában.

Az angol adatok egyértelműen azt bizonyítják, hogy a világpiacon versenyképes és a hazai lehetőségekkel számoló dotáció mellett a magyar mezőgazdaság tizednyi embernek sem lesz képes megfelelő munkaalkalmat és jövedelmet biztosítani, mint amit jelenleg sokan elképzelnek. Ha azzal kezdünk egy földreformba, hogy az 50 ezer családnak adjon főfoglalkoztatást és teljes jövedelmet, s egy másik 50 ezernek féljövedelmet, akkor még mindig az angol valóság kétszeresénél fogunk tartani. Semmi alapja nincs ma annak a koncepciónak, amit 1949-ben még helyeselni kellett, hogy a mezőgazdaság gondoskodjon az ország lakossága jelentős hányadának megélhetéséről. Ezt nem teheti meg egy olyan ország, amelyik a világpiac felé nyit, és azon mezőgazdasági exporttal is akar szerepelni.

Aki tagadja a magyar mezőgazdaság világpiaci versenyképességének szükségességét, az ezzel tagadja az Európába való integrálódást is. Aki azt hiszi, hogy az elaprózott mezőgazdasági termelést dotációval fent lehet napjainkban és a belátható jövőben tartani, az szem elől téveszti az ország teherbíró képességét. Mi képtelenek leszünk a nyugat-európaihoz hasonló mértékű dotációra a harmad akkora egy lakosra jutó nemzeti jövedelemből, a súlyos adósságterhek mellett. Ezért is van szükségünk agrárreformra, hogy modern és hatékony mezőgazdasággal lépjünk be az európai versenybe.

UTÓSZÓ AZ OLVASÓHOZ ARRÓL, HOGY A PARASZTOK EZT MINDIG TUDTÁK...

Külön hálás vagyok gyermekkorom falusi, paraszti élményvilágának azért, hogy segített a jelen liberális gazdaságpolitikai divat okozta politikai és gazdasági válság elméleti leleplezésében. Az ma már szinte mindenki számára nyilvánvaló, hogy a 70-es évek közepe óta a világgazdaságban uralomra került liberális makrogazdasági politika következtében a fejlett társadalmakban is jelentősen megromlott a munkaerő kihasználása, megnőtt, egyre inkább katasztrofálissá vált a munkanélküliség. Ennek következtében a társadalmak többségében a lakosság jelentős hányada egyre jobban leszakad, a deviáns jelenségek elszaporodnak, a társadalmi feszültségek nőnek.

Amikor a munkaerőkapacitás rossz kihasználásáról beszélek, akkor nemcsak a munkanélküliséget értem ez alatt, hanem a munkával töltött egyre rövidebb időt is. Amikor a világgazdaság legfejlettebb országaiban indokolt volt a gazdasági liberalizmus, a dolgozók a munkahelyen töltötték azt az időt, amiben dolgozni képesek voltak. Akkor valóban aki munkát kapott, annak teljes munkaidejét megvették. Közben azonban a munkahelyen töltött idő éves viszonylatban a felére csökkent, tehát akinek munkája van, az is csak a fele munkaidejét adta el. Ha abból indulunk ki, hogy minden munkaképes korú ember évente mintegy 3.200 órát képes és többségük ennyi időt kénytelen vagy hajlandó dolgozni annak érdekében, hogy jobban éljen, hogy egyéni és családi ambícióit meg tudja valósítani, akkor bizony kiderül, hogy a jelenlegi nyugati társadalmak többségében a potenciális munkaidőt annál rosszabbul használják ki, minél fejlettebb gazdaságban érvényesül a liberális gazdaságpolitika.

A tények tanúsága szerint ennyit, azaz mintegy évi 3.200 órát dolgoznak a szakmák legjobbjai.

Ennyi a legnagyobb menedzserek munkaideje...

Ennyit dolgoznak a legnagyobb művészek, tudósok...

Ennyit dolgoznak az élsportolók...

Ennyit dolgozik az, akinek kertje, másodállása vagy mellékfoglalkozása van...

Ennyit vagy ennél is többet dolgoznak a magánvállalkozók...

Ennyit, illetve mindnyájuknál többet dolgoznak a sokgyermekes édesanyák, közülük is különösen azok, akiknek még állásuk is van.

De ennek felét dolgozza le a munkaerő nagyobbik fele. Ők munkaerejük csak 50 százalékát használják ki. A tényleges munkanélküliek nagy többsége esetében a munkaerő kihasználása gyakorlatilag nulla. Mindezek alapján állítom azt, hogy a jelen társadalmak a liberális gazdaságpolitika mellett a potenciális munkaerőkapacitásuknak legfeljebb felét hasznosítják.

Miért? Mert **csak az olyan munkaidőt veszik meg a munkaerőpiacon, amelyik minden órája során megtérül nemcsak a bér, hanem az azzal járó minden teher is. Márpedig ez a megtérülési követelmény legfeljebb a munkaidő kisebbik felére áll fent.** Ez a hányad annál kisebb, minél fejlettebb az érintett társadalom gazdasága, illetve minél erősebbek a nemzetközi versenyfeltételek.

A fejlett társadalmakban a munkaidő felhasználás hatékonysága nagyon szóródik, így az átlagos alá egyre nagyobb hányad esik. Ezt a műszaki fejlődésből fakadó tendenciát csak tovább erősíti az, hogy a bérköltségekre egyre nagyobb elvonás, újraelosztás jut. **A liberalizált piacon tehát a munkaerő és főleg a munkaidő egyre kisebb hányada talál vevőre.** Tehát

kihasználatlan marad. Ezt a piacon nem értékesíthető munkaidőt a vásárolt munkaerővel dolgozó szektorokban nem is lehet kihasználni. De ki tudja használni a társadalom a családi vállalkozásokban, a másodgazdaságban, a kisméretű fekete gazdaságban. Nem véletlen, hogy minél válságosabb a szervezett, makro szinten irányított gazdaság helyzete, annál jobban teret hódítanak ezek a szektorok.

Ez a munkaidőt hasznosítani nem tudó helyzet ad magyarázatot arra is, hogy a farmergazdaságok a század folyamán szinte teljesen kisajátították a bér munkásokkal dolgozó mezőgazdasági nagyüzemeket. A farmer, éppen úgy mint minden család, minden kisvállalkozás, vezető menedzser, élsportoló és művész, azaz, mindenki, **aki nagyra tör, nem munkaórákra bontva méri azt, hogy érdemes vagy nem dolgoznia, hanem az életteljesítményét maximalizálja. Ennek érdekében pedig akkor is érdemes dolgozni, ha annak az adott órának a hatékonysága az átlagos alatt marad, mert az életteljesítményt csak élethorizonton lehet maximálni.**

De nem céлом itt közgazdasági elméletemet fejtegetni, inkább elmondom a felismerést nyújtó élményanyagot. **Évszázadok óta a parasztok erkölce írta elő, hogy a rendes ember akkor is dolgozik, amikor a munkájának a hozadéka nagyon kicsi, szinte semmi.** A paraszti világban mindig voltak olyan időszakok. Az aratás mellett még az év jó fele volt olyan, amikor bizony szinte rövid volt a nap. Télen viszont alig igényelt a mezőgazdaság munkát, de más „értelmes” munkalehetőségek sem kínálkoztak. Ilyenkor, ha lett volna valamiféle közgazdasági szaktanácsadójuk, az kiszámította volna, hogy egy órai munkájuk hozadéka tizedét sem teszi ki annak, amit aratáskor. Vagyis hagyjanak fel a gazdaságtalan termeléssel.

Szerencsére nem volt a szegény paraszti világban közgazdasági szaktanácsadó, de a rendes ember meg sem hallgatta volna őket, mert körükben sok generáció tapasztalata bizonyította, hogy csak az boldogul, aki akkor is dolgozik, amikor az nem üzlet. Ők nem számoltak, hanem egyszerűen erkölcsi törvénynek fogadták el, hogy a tisztességes ember mindig csinál valamit. Természetesen ez nem azt jelentette, hogy nem gondolja meg, mit csinál, csak azt, hogy nem kalkulálja annak ilyenformán a hozadékát. Bölcsen választott ösztönösen a generációk tapasztalata, hogyan kell megválasztani a kisebbik rosszat, azaz az életet garantáló jobbat.

Ha télen nem volt a határban vagy az állatok mellett annyi munka, ami a napot kitölti, még-hozzá a 16 órás napot, akkor csinálni kell valamit, ami nem haszontalan. Javítani kell a szer számot, a lovakét is, a magáét is. Új nyelet csináltak a villába, megvarrták a fészlő lószerszámot, keféket kötöttek a lovak ápolásához. Ekkor kötötték a kosarakat, vágta fel a fát. De nemcsak a gazda talált magának mindig munkát, hanem az asszonyok is. Ők fontak, fosztottak, varrtak. A munka alól felmentést csak a betegség és az ünnepek jelenthettek.

Jellemző módon még a **szórakozásra szánt időt is igyekeztek kihasználni.** Így lett a kultúrélet alapja a fonó, ahol fontak, a csűr, ahol fosztottak. Az öreg asszonyok meg csak látogatták egymást, de oda is vitték magukkal a kötést, a rokkát vagy a guzsalyt.

A semmittevést csak a templomban és a kocsmában fogadták el. Ezért töltöttek olyan sok időt a nagyon öreg asszonyok a templomban, a nem munkaszerető férfiak a kocsmában. Csak ott találtak a semmittevéshez elfogadható helyet. **Az agrárközgazdászok, sőt még a klasszikusok is felismerték, hogy a paraszti világ csak azért volt olyan ellenálló a nagyiparral szemben, mert akkor is működött, amikor nem térült meg a munkaráfordítás.**

Nemcsak a parasztok között élt ez a „mindig érdemes dolgozni” szemlélet és gyakorlat, hanem ezt tette az iparos, sőt az értelmiség is. Nagyon kevesen ismerték fel mindmáig, hogy **az értelmiségi létforma az egyetlen olyan, amiben még a kapitalizmus idején is megmaradt,**

hogy akkor is dolgozni kell, ha nincs annak megfelelő hozadéka. Az értelmiségi ember jövedelme a tudása mennyiségétől függ. A tudást pedig mindig gyarapítani kell, mert soha nem elég. Ezen túl nem is lett abból igazi értelmiség, akinek nem szenvedélye volt a tanulás. Szellem embere, a művész, a tudós, soha nem azért tanult, hogy egyszer majd az jövedelmet hoz, hanem azért, mert számára a tanulás, az ismeretek gyarapítása öröm.

Az ipari forradalom alapvetően felforgatta ezt az évezredek alatt kialakult világot. A gyáripari technika megkövetelte, hogy a vállalkozó a munkások százait, ezreit bérért dolgoztassa. Ezzel a gazdaság legdinamikusabb szektorában egy új jelenség vált jellemzővé: a munkabér költségként jelent meg. **Úgy gondoskodott a gyáripari termelés a munkaerőről, hogy kiszakította őket abból a paraszti környezetből, amelyikben bőven maradt volna lehetőség a másnak már megvásárlásra nem érdemes munkaidő hasznosítására.** A tőkés annak érdekében, hogy minél olcsóbb legyen a munkaerő, a városok nagy bérkaszárnyaiban épített számukra kicsi és olcsó lakást. Ott eltűnt minden lehetősége a hasznos foglalatosságoknak. A gyáripari technológia egy ideig még kihasználta a proletárok munkaidejét azzal, hogy bevonta az asszonyokat és a gyerekeket, a munkaidőt pedig a végső határokig meghosszabbította. A napi 10-12 órás munkaidő és a szabadság teljes hiánya volt a jellemző.

A munkások szerencséjére és az évszázados erkölcsök továbbéléséből fakadó nyomás következtében ez az embertelen életforma fokozatosan eltűnt. A tudományos és technikai forradalom feleslegessé tette a képzetlen munkaerőt éppen úgy mint a gyermekek munkáját, akiket éppen a vállalkozások munkaerőigénye érdekében iskolába kellett küldeni. A tőkések által korábban igényelt olcsó és képzetlen munkaerő igénye csökkent, a munkavállalók szervezett politikai hatalma pedig megnőtt. Így került sor a munkaidő csökkentésére.

Kevesekben tudatosult, hogy **a mai munkás fele annyi időt tölt a munkahelyen, mint a dédapja annak idején.** Ma a munkásnak tehát legalább annyi szabadideje van, mint amennyi lett volna száz évvel korábban a parasztnak, ha csak akkor dolgozna, amikor a közgazdász, vagy a vásárolt munkaerővel dolgozó vállalkozónak az érdemes. Még a gyermekkorom falvaiban is legfeljebb évi 2.000 órára volt igazán lehetőség a mezőgazdaságban. Még ennyi sem volt ott, ahol hosszú volt a tél. Ennyi munkaóra mellett azonban nem tudott volna megélni, így a fent említett munkákkal további 1.000-1.5000 órát töltött el. Ezzel szemben ma a munkaviszonyban töltött munkaórák száma nem éri el az évi 1.800-at. Legalább annyi az az idő, amit szabadidőnek neveznek, de a dolgozók többsége ez alatt is dolgozik, vagy legalábbis dolgozna, ha erre volna alkalma és ezzel jövedelmét kiegészíthetné.

Érdekes módon erre nem figyelt fel a társadalomtudomány. **Szerencsére az élet nem a tudomány elvi tanácsai alapján megy tovább.** A tapasztalatok azt bizonyítják, hogy azok a népek boldogulnak jobban, amelyek a közgazdászok szerint gazdaságosan nem hasznosítható munkaidőt is kihasználják. A század minden gazdasági csodája az ilyen munkaidő kihasználáson alapult.

Egyelőre ne is menjünk ilyen messze, maradjunk itthon. **A szocializmus utolsó 10-15 évében azért javult a helyzetünk, mert a gyengülő párthatalom és a leállt gazdasági növekedés arra kényszerítette a hatalmasokat, hogy ideológiájukat félretéve engedjék meg embereknek, hogy ne csak akkor dolgozzanak, amikor ezt a makrogazdaság számukra biztosítja, hanem akkor is, amikor ez makroszinten „gazdaságtalan”.** Így jöttek létre a háztáji gazdaságok, hála az évszázadok tapasztalatainak és a paraszti világ erkölcsének. Ezeken az alapokon szerveződtek meg a vállalati munkaközösségek, az otthoni fusizások, a fekete gazdaság első formái. Ezek nélkül mennyivel szegényebbek lettünk volna nemcsak a szocializmus utolsó évtizedében, de a rendszerváltás után is! Sajnos éppen azóta csökkentettük jelentősen a

munkaviszonyban szervezeten eltöltött munkaalkalmak mennyiségét, és keveset gondolunk arra, hogy a felszabadult munkaidőt hogyan lehetne jobban kihasználni.

A legutóbbi évben sokat kerestem az okát annak, mi okozta a század második felének gazdasági csodáit. Kiderült, hogy mindenekelőtt **a szabadidő jobb hasznosítása**. Kivétel nélkül azok a népek gazdagodtak meg a leginkább, amelyek között évszázados tradíció volt a szabadidő hasznosítása. A szabadidőben végzett sok munkára a múltban is csak két tényező szorított: a hosszú tél és a szegénység. A kettő általában együttjárt.

Nézzük ezt először Európában. A legsikeresebb területeken élő népeket, a skandinávokat és az alpi népeket hosszú tél és a szorgalom jellemezte. Ahol sok volt a termőföld, ott hiába volt hosszú a tél, megéltek akkor is, ha télen nem dolgoztak. Az Alpokban vált a legáltalánosabbá a téli háziipar. Aztán csak jól jött, amikor a múlt században a tüdőbeteg gazdagok, az elmúlt évtizedekben meg már a sielni vágyók millióinak a vendéglátása jelenthetett a háziiparnál is jobb mellékkeresetet. Megtanultak a piachoz is igazodni. A fához értésük alapján előbb kakukkórákat, szellemes gyermekjátékokat, majd kiváló órákat szállítottak a világ különböző tájaira.

Ma már annak is nagy-nagy hasznát látják, hogy náluk évszázadok óta télen a gyerekeknek iskolába kellett járni, ezért az analfabétizmus már akkor is erkölcsi bűn volt, amikor a világ gazdaságilag fejlett, gazdag országaiban még az magas volt.

E kettős jellemvonást láthattam együtt, amikor egy alpi utunk alkalmával egy tanítócsaládot láttunk a tanítás után kiszaladni a közeli domboldalra, hogy még megforgassák a szénát. A jó földön élő népek erre azt mondják, hogy elég szomorú, hogy a tanítónak szénát kell gyűjtenie. Ez nem igaz, hiszen annak a tanítónak a fizetése több volt, mint nálunk a vállalati főmérnöké. Nem a szegénység, hanem az erkölcsé küldte ki a szénaforgatásra.

Aki ismeri a távol-keleti népek történetét, az tudja, hogy ott volt a legnagyobb erkölcsi vétek a dologtalanság. Erre kényszerítette őket a nagyon leszűkült élettér. Ők hozták az utóbbi évtizedek lélegzetelállító fejlődési ütemét. Nemcsak otthon dolgoznak sokat, de a munkahelyen is évente 3-400 órával többet töltenek, mint a nyugat-európaiak. Ebben a tekintetben mi már régen nyugat-európaiak vagyunk.

Miért ez a hosszú elmélkedés? Azért, mert a mi politikusaink, de még a közgazdászaink sem ismerték fel, hogy a nemdolgozásból nem lehet megélni. Nálunk még az a közgazdasági szemlélet uralkodik, aminek a XIX. század iparosodott országaiban volt helye, de csak ott és csak akkor.

Már a szocializmusunkat is jellemezte, hogy akartuk a teljes foglalkoztatottságot, de ellene voltunk annak, hogy az emberek a munkaviszonyon kívül dolgozzanak. Ezt azért ellenezték, hogy csak az tudjon megélni, aki nekik dolgozik. Jó ideig még azt is ellenezték, hogy az embereknek kertes házuk legyen, mert az ilyen ház kertje és műhelye szabad keresetet teremthet. Így akarták az embereket házigyári lakótelepekbe kényszeríteni. Szerencsére nem volt hozzá elég pénzük. A rendszerváltás után ugyan már nincs akadálya annak, hogy az emberek maguk vállalkozhassanak. A munkaalkalmak számát azonban lecsökkentettük azzal, hogy le kell állítani minden olyan tevékenységet, ami veszteséges. Ezzel az állam úgy viselkedett, mintha maga is magántőkéss volna és úgy minősítette nemcsak az emberek munkajövedelmét, de még a saját adóbevételeit is, mint kiadásokat.

Abból, hogy bér munkásokkal dolgozó vállalkozónak a bér és az adó kiadás, az egyetlen helyes irányítúje a profit maximalizálás, nem következik, hogy ez a társadalomé is. **A társadalom célja nem a profit, hanem az életszínvonal maximalizálása.** Ezt a célt a nagyvállalati szektoron belül csak a vállalkozások profitorientációján keresztül érheti el, de a társadalom

sokkal több, mint a nagyvállalkozások összessége. **A társadalom feladata a nemzeti jövedelem maximalizálása.** Ennek legfeljebb húszada a bér munkásokkal dolgozó vállalkozások profitja, a többi vagy lakossági nettó jövedelem vagy költségvetési bevétel. Alaposan eltéved tehát az, aki a huszadrészt akarja, akár a lakossági jövedelmek és a költségvetési bevételek rovására is, maximalizálni.

Ha egy jelenkori társadalom a profitra akar optimalizálni, nemcsak az életszínvonal és a költségvetési bevételek csökkennek, hanem még a profitok is. A profit maximalizáláshoz ugyanis hozzátartozik az is, hogy legyen megfelelő kereslet mind a lakosság, mind a költségvetés részéről. De még az is, hogy az emberek egészségére vigyázzanak, az oktatás legyen fejlett, valamint a lakosság anyagi és kulturális igénye szintén magas legyen. Még az is profitérdek, hogy a lakosság minél több mellékjövedelemmel rendelkezzen. Ha ez kevés, akkor minden fogyasztási igényt a munkabérekől kell fedezni. Vagyis semmi sem csökkenti olyan mértékben és annyira, minden negatív hatás nélkül a bérszintet, mint a mellékjövedelmek.

Az is évezredek ítélete volt, hogy a munkátlanság erkölcsi romlást szül. A társadalmak a nemdolgozókat mindig erkölcsileg elítélték. Ez akkor is igaz volt, amikor a dologtalanság még nem járt az értékes szakmai ismeretek elavulásával. Ezért a tartós munkanélküliség, a kíváncsi átmenetivel szemben, az egész társadalom szempontjából nemcsak gazdasági, de erkölcsi veszteség is.

A politikai harcok közepette jó volna felismerni, hogy nincs sürgősebb feladatunk, mint a tartós munkanélküliek számára munkaalkalmat teremteni, és lehetőséget biztosítani minden családnak arra, hogy munkaidő után is dolgozhasson. Az ilyen önként, a nagyobb jövedelem érdekében vállalt többletmunka ezerszer fontosabb tényezője a dinamikus gazdaságnak, mint a külföldi tőke. Az úgyis csak oda megy, ahol a gazdaság fejlődik, ahol az emberek egyre jobban élnek.

Amit a parasztok és az értelmiségiek mindig tudnak, tanulják meg végre a politikusok is. Arra legyünk büszkéek, hogy a mi népünk a szabadidő kihasználás lehetőségeire kiemelkedően érzékeny. Ha alkalma van arra, hogy jövedelmét növelhesse, Európában a legtöbbet dolgozó nép lesz. Ez az az alap, amire minden gazdaságpolitikát építeni kellene.